

Het karakter van het openbaar lager onderwijs

<https://hdl.handle.net/1874/240333>

Jan 21 Nov. 1000

A 4° 192

F. M. C. E. KOKSMA.

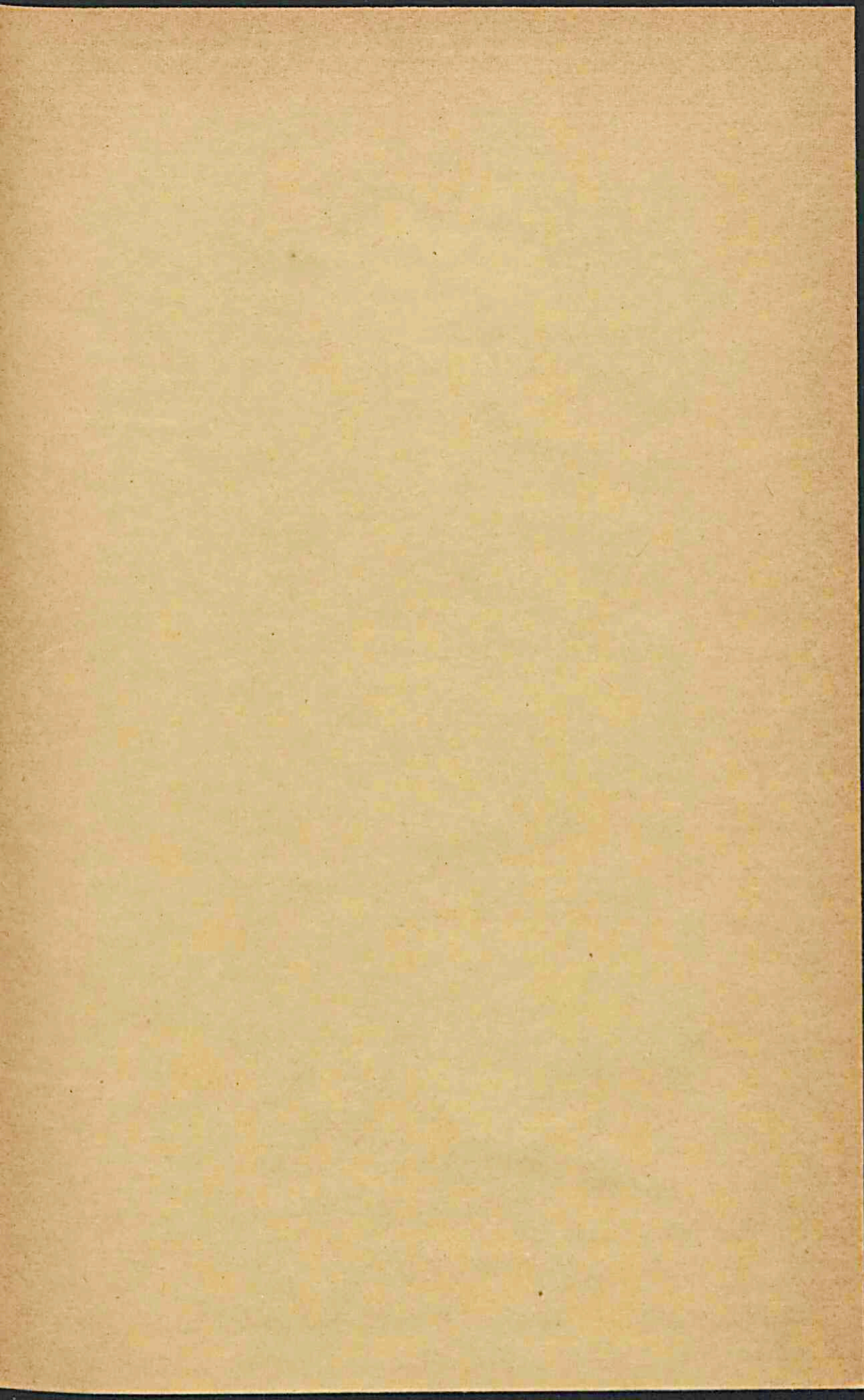
MET KARAKTER

VAN HET

OPENBAAR LAGER ONDERWIJS.

A. qu.

192

HET KARAKTER VAN HET OPENBAAR LAGER ONDERWIJS.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0109 3511

HET KARAKTER
VAN HET
Openbaar Lager Onderwijs.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

Doctor in de Rechtswetenschap,

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT

NA MACHTING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

Mr. J. Baron d'Aulnis de Bourouill,

Hoogleeraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid,

en met toestemming van den Academischen Senaat,

TEGEN DE BEDENKINGEN

DER RECHTSGELEERDE FACULTEIT

te verdedigen

op WOENSDAG 21 NOVEMBER 1888, des namiddags ten 2½ ure

DOOR

FRANÇOIS MICHEL CORNELIS ELIZA KOKSMA,
geboren te Sluis.

UTRECHT,
P. W. VAN DE WEIJER.
1888.

AAN MIJNE OUDERS.

Bij het verlaten der Academie is het mij een behoefte den Hoogleeraren der Juridische Faculteit mijnen dank te betuigen voor het onderwijs door mij gedurende mijne studiejaren van hen genoten.

In het bijzonder zij die dank gericht tot de Hooggeleerde Eere-Voorzitters van het gezelschap Antonius Matthaeus.

Maar bovenal U, hooggeachte Promotor, Mr. J. DE LOUTER mijn oprechte erkentelijkheid voor de voorlichting en hulp, mij bij het schrijven van mijn Proefschrift zoo welwillend betoond.

VOORWOORD.

In de navolgende bladzijden stel ik mij voor de vraag te beantwoorden: welke volgens de tegenwoordige wet op het lager onderwijs het karakter is der openbare school. Ik heb daarmede het oog op het zedelijk, het opvoedend element in het onderwijs op die school, op de zoogenaamde *neutraliteit*. Al komt toch dit woord niet voor in de wetgeving en al werd het ook oorspronkelijk alleen gebezigd in ongunstige beteekenis uitgevonden door hen, die het openbaar onderwijs vijandig waren gezind, de benaming *neutrale* ter aanduiding der *openbare* school schijnt mij zoo veelvuldig te worden gebruikt, dat ik, naar mijne meening, zonder den schijn van vooringenomenheid of partijdigheid op mij te laden het onderwerp van mijn proefschrift zou kunnen noemen: een uiteenzetting van wat

men te verstaan heeft onder de neutraliteit van ons tegenwoordig openbaar lager onderwijs.

Ik heb de stof hierna te behandelen verdeeld in drie deelen. In de Inleiding zal ik behandelen het karakter der openbare school naar de Wet van 1806; in het Eerste Hoofdstuk (bl. 19) de Wetten van 1857 en 1878, terwijl ik in het Tweede en laatste Hoofdstuk (bl. 62) zal wijzen op de gevolgen der tegenwoordige regeling voor de praktijk.

INLEIDING.

Te midden van de troebelen der omwentelingsdagen in het einde der vorige en het begin der tegenwoordige eeuw, tengevolge ook en als vrucht der in die dagen ontwikkelde nieuwe denkbeelden, kwam in 1801 onze eerste Nederlandsche algemeene schoolwet tot stand. De treurige staat, waarin het volksonderwijs toen ter tijde verkeerde, geregeld meestal door provinciale reglementen, die grootendeels verouderd, bovendien bij gebreke aan voldoende en waakzaam toezicht ook nog niet altijd behoorlijk werden nageleefd, maakte deze wet een dringende eisch des tijds. Wel hadden kundige mannen, zelve onderwijzers, wien de gebreken van het onderwijs niet onbekend waren gebleven, hun scholen naar hunne inzichten gewijzigd, wel verrezen vele nieuwe scholen opgericht door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen en wees menig te

waardeeren geschrift, het algemeen den weg tot verbetering aan, doch ingrijpende verbeteringen waren bij den toenmaligen staatsrechterlijken toestand, toen alle gezag was toegekend aan provinciën en gemeenten, niet te verwachten. Deze werden eerst mogelijk, toen de verzwakkende decentralisatie der Unie had plaats gemaakt voor het krachtig centraal gezag ingesteld door de Staatsregeling van 1798, welke uitdrukkelijk in de artt. 60 en 61 harer Algemeene Beginselen de Vertegenwoordigende Macht de zorg voor het volksonderwijs opdroeg, terwijl zij verder tevens de benoeming voorschreef van een Agent (minister) van Nationale Opvoeding, tot wiens taak onder meer behoorde de bevordering van het openbaar onderwijs en die blijkens art. 24 van de hem later toegevoegde instructie, het recht had aan het Uitvoerend Bewind zoodanig algemeen plan van openbaar onderwijs voor te dragen, als hij tot bereiking van het oogmerk der maatschappij het meest geschikt oordeelde. Spoedig maakte de Agent, de hoogleeraar J. H. VAN DER PALM van dit recht gebruik en door zijn bemoeiingen en onder zijn voorlichting werd door de Vertegenwoordigende Macht den 15^{den} Juni 1801 gearresteerd de *Publicatie houdende Verordeningen omtrent het onderwijs in de Lagere Scholen*. Met betrekking tot den geest en de strekking van het openbaar onderwijs behelsde deze Publicatie of Wet in haar vierde artikel de navolgende bepaling:

„Het onderwijs op de openbare of Gemeentelijke Scholen zal zich bepalen tot het Lezen, Schrijven en de eerste beginselen der Rekenkunde; zullende hetzelve zoodanig worden ingericht, dat het, door ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen geschikt zij om hen tot redelijke wezens te vormen, en wijders om in hunne harten in te prenten, de kennis en het gevoel van dat alles, wat zij aan het Opperwezen, aan

de Maatschappij, aan hunne Ouderen, aan zich zelve en aan hunne medemenschen verschuldigd zijn.....

In de schoolboeken en Leer-methode zal met de meeste zorg worden vermijd al hetgeen zoude strekken tot ondermijning eener goede Zedekunde en van den eerbied voor het Opperwezen; doch tevens worden daar-gelaten al het leerstellige, dat door de onderscheiden Kerkgenootschappen verschillend wordt begrepen."

Evenmin als de Staatsregelingen van langen duur waren in dien tijd, toen men wel de nieuwe beginselen kende, naar welke men de maatschappij wilde inrichten en hervormen, maar nog moest onderzoeken, in hoeverre zij voor verwezenlijking vatbaar waren en op welke wijze zij in de werkelijkheid belichaamd moesten worden, evenmin was ook deze Publicatie een duurzame arbeid. Reeds twee jaren later, den 29 Juli 1803 verving haar een nieuwe. In eenigszins minder woordenrijken stijl bevatte deze een in inhoud met boven aangehaald artikel der wet van 1801 gelijk voorschrift. Slechts drie jaren, tot 3 April 1806. en een derde wetgeving kwam tot stand. Deze laatste met de bijbehorende, kracht van wet hebbende Reglementen en Verordeningen was grootendeels het werk van den heer A. VAN DEN ENDE, aan wiens *Geschiedkundige Schets van Neerlands Schoolwetgeving*, in 1846 door hem geschreven, gelijk mede aan Mr. A. A. J. MEIJLINK'S *Officiële Geschiedenis der Wet van 1806* voor het lager Schoolwezen en Onderwijs, de meeste stof is ontleend voor deze Inleiding, waarin een uiteenzetting beproefd zal worden van wat deze derde Schoolwet verstond onder hetgeen men thans wel noemt *neutraliteit* van het onderwijs, een uiteenzetting niet onbelangrijk, omdat deze wet, hoezeer later ook hernieuwd en verbeterd naar de eischen der veranderde omstandigheden, met opzicht tot de regeling van dit begrip de grond-

slag is geweest ook voor de volgende en de hedendaagsche Schoolwet.

De regeling van dit begrip in de wetgeving van 1806 kwam niet voor in de wet zelve, vastgesteld door het Wetgevend Lichaam maar in een Reglement van den Raadpensionaris, wien art. 21 der Wet de bevoegdheid verleende alle zoodanige nadere Reglementen, Verordeningen en Instructiën vaststellen als ter geregelde en krachtdadige invoering dier Wet in het bijzonder en ter bevordering van het Lager Schoolwezen en Onderwijs in het algemeen dienstig en noodig zouden worden geoordeeld; zij kwam voor in het tegelijk met de publicatie der wet uitgevaardigde *Reglement voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen de Bataafsche Republiek*, hetwelk inhield de beide navolgende bepalingen:

Art. 22. „Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld en zij zelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden.”

Art. 23: „Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen om de schoolkinderen van het onderwijs in het leerstellige van het Kerkgenootschap, waartoe zij behooren geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den schoolmeester.”

Tot recht begrip dier beide bepalingen moet men in het oog houden de tweeerlei strekking, die het onderwijs hebben kan en steeds ook in meerdere of mindere mate hebben zal: in de eerste plaats de ontwikkeling van het verstand, het onderricht in verschillende kundigheden, en in de tweede plaats de zedelijke opvoeding van het kind, de vorming van zijn ka-

rakter. Hoe nuttig men het ook oordeelde, dat den kinderen werd ingeprent die kennis, die men voor hun later leven in de maatschappij onontbeerlijk achtte, niet dit evenwel maar de zedelijke opvoeding werd beschouwd als het voornaamste doel van het onderwijs. Daarin bestond „het hooge doel” der Schoolwetgeving; het tegengaan¹⁾ der toenemende zedeloosheid was de hoogste wensch van het Gouvernement en het *eerste doel*, welk hetzelfde met de aangevangen schoolverbetering beoogde.

Daar men meende, dat ware deugd en godsdienst niet van elkander konden worden gescheiden, lag het voor de hand, dat men tot bevordering van het hooge doel van het onderwijs, onderwijs in den godsdienst zou voorschrijven. Den godsdienst in zijn geheelen omvang toe te laten begreep men evenwel op een openbare school, waar kinderen van verschillende gezindheden komen konden, als niet mogelijk. Wel behoorde op de school godsdienst en in een maatschappij van christenen, de christelijke godsdienst, doch om het verschil in denkwijze tusschen de verschillende christelijke Kerkgenootschappen omtrent punten van leerstelligen aard, sloot men van de openbare school uit het onderwijs in het Leerstellige van den christelijken godsdienst, meenende, dat men ook na uitsluiting van datgene, waaromtrent men verdeeld was „in die beginselen der christelijke leer, welke den kinderen moesten ingeprent worden, zoovele overeenkomst, zoovele punten had, welke alle gezindheden gereedelijk aannemen, dat het onderwijs naar dezelve ingericht aan het oogmerk der zedelijke opvoeding voldoende was.”²⁾

Hierin bestond de neutraliteit der wet van 1806, dat zij

¹⁾ Zoo verklaarde de Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken der Bataafsche Republiek in eene door VAN DEN ENDE voorgedragen en gestelde Circulaire aan de Kerkgenootschappen binnen de Republiek. Gesch. Schets pag. 216.

²⁾ J. F. v. BEECK CALKOEN te vinden. MEYLINK Bijlagen pag. 19.

om het groote verschil in meening op dat gebied, ter wille van de toegankelijkheid der school voor kinderen van alle gezindheden uitsloot, gelijk doet Art. 23 van het Reglement het onderwijs in het Leerstellige van de Kerkgenootschappen.

Welk denkbeeld zich de Wet na die uitsluiting vormde van het godsdienstonderwijs, het door die uitsluiting nu geworden neutraal godsdienstig onderwijs, moet bij gebreke van bekende schriftelijke of mondelinge gedachtenwisseling tusschen de verschillende deelen der Wetgevende Macht onderzocht worden uit de verdere bepalingen der wetgeving van 1806 en uit de voorschriften ter uitvoering daarvan gegeven door hen, die met die uitvoering waren belast, een wijze van onderzoek, die voldoende waarborgen biedt voor de juistheid van een onpartijdig oordeel, daar de uitvoering der Wet aanvankelijk geruimen tijd geschiedde op voordracht of onder goedkeuring van den opsteller der wetgeving, van VAN DEN ENDE zelf.

Ter bereiking van het hoofddoel van het onderwijs werd in de wetgeving in de eerste plaats het oog gericht op den onderwijzer, overtuigd als men was, dat van dezen de verwezenlijking van dat doel voornamelijk afhing. Van hem, die een onderwijs moest geven dat zich, gelijk het VAN DEN ENDE noemt,¹⁾ kenschetst door zijn „christelijk-zedelijke en godsdienstige strèkking”, wilde de Wet verzekerd zijn, dat hij zelf de beginselen was toegedaan, welke hij zijn leerlingen moest inprenten. Daarom bepaalde art. 8 der *Verordeningen op het afnemen en afleggen der examens*, dat, „alvorens het eigenlijk examen aanving, men door dengenen, die zich tot hetzelfde aanbiedt op een eenvoudige wijze te ondervragen en met denzelfde in een gemeenzaam gesprek te treden, zooveel mogelijk moest trachten te ontdekken deszelfs zedelijke en godsdienstige denkbeelden en beginselen”. Om te weten of de onderwijzer

¹⁾ Gesch. Schets pag. 45.

in dit opzicht voldoende, ook bekwaam en geschikt zou zijn zijne door de wet gewenschte denkbeelden en beginselen den kinderen inteprenten, moesten hem volgens art. 11 dier Verordeningen mede eenige vragen worden gedaan omtrent de geschiktste middelen om den leerling op te leiden tot christelijke deugdsbetrachting. En omdat de heer VAN DEN ENDE in overeenstemming met deze voorschriften het van het meeste gewicht voor de goede opleiding der vaderlandsche jeugd oordeelde „den aankomenden onderwijzeren zoowel een goede kennis der Bijbelsche Geschiedenissen als een gepaste geschiktheid in het onderwijzen van dezelve bij te brengen”,¹⁾ stelde hij bij de oprichting der Rijkskweekschool te Haarlem in 1816 den Commissaris-Generaal voor het Onderwijs voor, aan die school een leeraar te benoemen om afzonderlijke lessen te geven over de Bijbelsche Geschied- en Zedekunde, welke benoeming reeds vier jaren later volgde. Verder werd met het oog mede op de opleiding tot zedelijkheid en godsvrucht als doel van het onderwijs bij besluit van 3 December 1810 door den Minister van Binnenlandsche Zaken een bepaalden, eenigzins hoogen leeftijd gesteld voor den onderwijzer; immers, andere redenen daargelaten, wat zekerheid heeft men, schreef de Minister, ten aanzien van 15, 16, 17 en 18 jaren met opzicht tot hunne zedelijke denkwijze, karakter en gedrag, welke in die nog jeugdige jaren geenszins voor genoegzaam gevestigd of gevormd kunnen worden gehouden, om hun den gewichtigen post van leidlieden der jeugd te kunnen toevertrouwen.

Zorgde de wet, zooveel zij kon, dat de onderwijzer geschikt zou zijn tot vervulling van zijn ambt, ook omtrent het onderwijs zelf gaf zij enkele voorschriften. Zoo bepaalde art. 6

¹⁾ Gesch. Schets pag. 241.

der Algemeene Schoolorde vastgesteld den 23sten Mei 1806, dat de schooltijd hetzij wekelijks, hetzij dagelijks met een kort en gepast christelijk gebed, op eene eerbiedige wijze ingericht, geopend en gesloten zou worden en dat bij dezelfde gelegenheden ook iets toepasselijks zou mogen gezongen worden, een bepaling nader uitgewerkt in de bijzondere schoolorden der verschillende departementen of provinciën.¹⁾ Kenmerkend is ook het bevel in art. 24 der Wet tot het opmaken eener Algemeene Boekenlijst ten dienste der Lagere Scholen en de wijze waarop door VAN DEN ENDE aan dien last werd voldaan. Al konden ook op die lijst van boeken, buiten welke geen andere op de openbare scholen zouden mogen gebruikt worden, om art. 23 van het Reglement geen zoodanige voorkomen, welke het leerstellige van eenig kerkgenootschap betroffen, slechts een vluchtig overzicht, zoo verklaarde de opsteller der lijst in de Ophelderende Aanmerkingen daarbij gevoegd, werd gevorderd „om elk te overtuigen, dat zij was samengesteld met de bedoeling om niet alleen in het algemeen Bijbelkennis en in het bijzonder de kennis van het Geschied- en Zedekundig gedeelte van denzelven op verschillende wijzen aan te kweeken en te bevorderen, maar ook om de jeugdige gemoe-deren van jongs af aan in te prenten zoodanige godsdienstige gevoelens en beginselen als alleen in staat zijn hen voor zich

¹⁾ Zoo b. v. die voor het Landschap Drenthe, art. 6: In de scholen zullen de door de Commissie van Onderwijs voorgeschrevene gebeden door de schoolonderwijzers zelven, dagelijks bij het begin en het einde van de schooltijden met den behoorlijken eerbied gedaan worden.

In de bijzondere schoolorde voor het platteland van Groningen, art. 16: Eenmaal in de week onderhoudt de schoolonderwijzer zijn leerlingen ook opzettelijk over eenige waarheden en plichten van den christelijken godsdienst, overeenkomstig hunne vatbaarheid, en doet hij bijzonder de reden kennen, waarom bij het begin en het einde van iederen schooltijd gebeden wordt, mits echter in het oog houdende art. 23 Reglement (A).

zelven gelukkig en in hunne volgende betrekkingen tot brave en nuttige menschen te maken." Een zeer groot aantal werkjes op deze lijst geplaatst hadden daartoe „de meest rechtstreeksche strekking" en een gepast en oordeelkundig gebruik daarvan kon niet dan strekken tot „bevordering en aankweeking van zedelijkheid en godsdienstigheid, beide gegrond op de Goddelijke Openbaring zoo in de Natuur als in den Bijbel welke in geheel de behandeling en onderwijzing der jeugd hoofdzaak zijn moet en den onderwijzer ten sterkste blijft aanbevolen."

Geen grondiger kennisname, dan noodig is om in de Algemeene Boekenlijst een bewijs te vinden der christelijk-zedelijke en godsdienstige strekking der schoolwetgeving, wordt voorzeker van het bovengeschrevene vereischt om in te zien, dat althans het Openbaar Onderwijs naar den geest der Wet van 1806 niet was anti-godsdienstig, gelijk velen dit meenen van het onderwijs der wetten van 1857 en 1878. Integendeel niettegenstaande de uitsluiting van het leerstellige van den godsdienst was het onderwijs zeer positief godsdienstig, beoogde het een positief christelijke opvoeding. De vorming van het kind tot deugdzaam mensch en christen toch was het voornaamste doel van het onderwijs; de onderwijzer zelf moest een godsdienstig en geloovig christen zijn, bezielde met ijver om zijn beginselen ook over te planten in de harten der kinderen; op gepaste tijden moest op de school gebeden worden en een verstandig gebruik van den Bijbel en de boeken der boekenlijst moest de leerlingen opleiden tot christelijken zin en levenswandel.

Een algemeene en gerechtvaardigde grief tegen het Schoolwezen der vorige eeuw betrof het toen gegeven godsdienst-onderwijs. Over het algemeen begreep men daaronder ¹⁾ „het

¹⁾ Gelijk mededeelt Ds. J. H. FLOH „Onderrigtingen voor schoolonderwijzers" te vinden MEYLINK Bijl. pag. 10 en 11.

gedachteloos van buiten leeren van eenige veelal voor kinderen duistere vragen en antwoorden uit een godgeleerd samenstel doorvlochten met schriftuurplaatsen, die voor het kinderlijk verstand niet zijn berekend, en van lange en vermoeiende gebeden, waarvan het kind niets begrijpt en waarbij dus het hart koud blijft;" een wijze van onderrichting, waarvan men geen andere vruchten kon verwachten „dan een gedurige onderhouding en aankweeking van dwazen sektenhaat, onverstandige religiepartijenschappen en van een onchristelijke onverdraagzaamheid," en die over het algemeen ten gevolge had „een verwarring, zoo niet volstreekte verstomping, van het verstand met opzicht tot een redelijke godsdienstkennis, waardoor men dan die klanken en geheimzinnige uitdrukkingen, waaraan men in zijn jeugd op de school is gewend geworden, zonder daaraan eenige redelijke begrippen te hechten, alléén blijft houden voor geheiligde waarheden van den godsdienst, met een minachtelijke verwerping van alles, dat met die saus niet is overgoten en den stempel van geheimzinnigheid niet aan zich heeft, hoe redelijk en schriftmatig anders ook." Dergelijk voor het onontwikkeld denkvermogen en verstand der kinderen onbevattelijk en in zijn gevolgen eer schadelijk dan heilzaam onderwijs streed met de veranderde en nieuwe inzichten omtrent leerwijze en opvoeding, maar werd ook tegengegaan door de uitsluiting bij Art. 23 Reglement van het leerstellige van de verschillende Kerkgenootschappen, welke uitsluiting wellicht evenzeer om deze reden, ter wille eener betere leermethode, als ter wille van de toegankelijkheid der school voor kinderen van allerlei gezindheid in de wet is opgenomen. Men wilde den kinderen nu op een redelijke en begrijpelijke wijze godsdienst onderwijzen en hen daartoe inprenten een gegronde kennis en levendig besef der gewichtigste geloofswaarheden van den christelijken godsdienst. Een overzicht der voorgeschreven leerboeken doet zien, dat men onder die

waarheden niet alleen begreep het geloof aan God, aan de eeuwigheid, maar ook het geloof in de Goddelijkheid van Christus, de Opstanding, de Hemelvaart.

De Bijbel van nature voor dit godsdienstonderwijs als aangewezen, werd echter niet op de Boekenlijst geplaatst, niet zoozeer met het oog op hen, voor wie die Bijbel in zijn geheel of alleen het Nieuwe Testament geen waarde had, dan wel omdat de opsteller dier lijst meende, dat dit Boek, geschreven ¹⁾ voor volwassenen, opgesteld in een geheel vreemde taal, en verhalen bevattende, welke genomen waren uit een kring van denkbeelden en gewoonten van onze hedendaagsche geheel verschillende, voor kinderen niet geschikt was, daargelaten nog het onvcegzame dat er in gelegen was, zoo de leerlingen dien Bijbel als hun lees- en spelboek gingen beschouwen. Een gepast gebruik van den Bijbel echter, zooals hij meende, dat in de door hem op de lijst geplaatste werkjes gemaakt was, het verhalen van Bijbelsche geschiedenissen, omgewerkt naar de vermogens der leerlingen, bleef als geschikt en vruchtbelovend middel ter aankweeking van christelijke godsdienstzin en zedelijkheid ten zeerste aanbevolen.

Het onderwijs in het leerstellige van den godsdienst werd gelijk reeds is gezegd, overgelaten aan de kerkgenootschappen. De uitsluiting van dit onderwijs van de Openbare School was echter geenszins een bewijs van minachting of onverschilligheid omtrent die leerstellingen. Men sloot het uit ter wille van de toegankelijkheid der scholen voor alle kinderen, ter wille ook van de nadeelige gevolgen, die het vroeger had na zich gesleept; maar die gevolgen weet men niet aan het leerstellig onderwijs als zoodanig, doch daaraan, dat het op onoordeelkundige wijze gegeven werd door onderwijzers, die niet genoeg bekend waren en ook niet konden zijn, met den waren

¹⁾ Men zie de Ophelderende Aanmerkingen bij die Lijst.

inhoud en bedoeling van den Bijbel. In het leerstellige zelf wenschte de Wetgever van 1806 echter wel onderwijs, al was het dan ook niet op de Openbare School voor allen, door zoodanigen en op zulke wijze, en daarom beval men dit in de zorg van de geestelijkheid, die voor die taak beter was berekend. In een zeer welwillende circulaire¹⁾ verzocht dan ook de Regeering aan de Kerkgenootschappen „de bevordering en ondersteuning van hare Schoolverordeningen” en „vertrouwende op de goede gezindheid der Kerkgenootschappen ter bevordering van de belangen der schooljeugd” noodigde zij deze uit, dat onderwijs geheel en al voor hunne rekening te nemen, daar zij „er grooten prijs op stelde, dat de kinderen daarvan niet verstoken zouden blijven”; en op de meest bereidvaardige wijze, waaruit tevens volmaakte instemming met de schoolwet bleek, werd door de geestelijkheid zoowel van den Katholieken als den Hervormden godsdienst aan deze uitnoodiging voldaan. Zoo schreef b.v. de Synode der Hervormde Nederduitsche Gemeente in Zuid-Holland ten antwoord,²⁾ dat „de Synodus met hartelijke blijdschap dit blijk van vertrouwen des Gouvernements op den ijver en goede gezindheid der Leeraren ook van den Hervormden Godsdienst had opgemerkt”, dat zij zich vleide, „dat door de nu zoo duidelijk gemanifesteerde intentie des Gouvernements het vooroordeel tegen de nieuwe schoolinrichtingen alsof dezelve de strekking hadden om het Leerstellig Onderwijs in den Godsdienst te verlagen en hetzelfde geheel en al door louter zedekundige leeringen en opwekkingen te doen vervangen ten eenemale zou worden uitgeroeid”, zullende zij verder de leeraren onder haar ressort „wel ernstig opwekken om zoo in hunne openbare Leerredenen als Huisbezoeken en bij alle voorko-

¹⁾ Afgezonden 30 Mei 1806. Zie Gesch. Schets pag. 216 en vlgg.

²⁾ Te vinden Gesch. Schets 219 en vlgg.

mende gelegenheden het gezet en vlijtig gebruik maken van de scholen met allen mogelijken ernst aan te prijzen."

Dit leerstellig onderwijs werd door de geestelijkheid meestal des Zondags in het kerkgebouw gegeven.¹⁾ Het godsdienst-onderwijs op de school werd gegeven, waar en zoo dikwijls er de gelegenheid toe was en daar het het voornaamste gedeelte van het onderwijs was, werd daaraan alle ander onderricht ondergeschikt en dienstbaar gemaakt. Ter wille der Israëlieten echter was men gewoon de geschiedenis van het Nieuwe Testament, het leven en de leer van Jezus en de geloofswaarheden, waaromtrent alle christenen het eens zijn, des Zaterdags, op den Sabbath der Joden te onderwijzen²⁾, hetgeen evenwel, men bedenke, alleen gebruik, geen wettelijke verplichting was en ook niet wegnam, dat zulk op Zaterdag gegeven onderwijs bleef openbaar onderwijs.

Na het vorenstaande kan de bedenking niet weerhouden blijven, dat de openbare school van 1806 eigenlijk meer bestemd was voor christenen alleen, dan voor kinderen van allerlei, ook niet christelijke gezindheden. Dit blijkt reeds voldoende uit de aangehaalde artikelen en voorschriften der wetgeving; en wat anders is ook te verstaan uit de woorden later door VAN DEN ENDE neergeschreven in zijn geschiedkundige schets naar aanleiding van den eisch der Katholieken tot wering van den Bijbel van de school, neergeschreven ter bestrijding van dien eisch, omdat „daardoor het hooge doel der schoolwet, volksopvoeding, *christelijke* volksopvoeding voor *alle de leerlingen dier scholen* gelijkelijk stond vernietigd te wor-

¹⁾ Aldus vermeldt een rapport van de heeren CUVIER en NOËL, twee Fransen op last van den Grootmeester der Fransche Universiteit hierheen gezonden om onze inrichtingen van openbaar onderwijs op te nemen en deswege verslag uit te brengen.

²⁾ Ibid.

den.”¹⁾ Kan men duidelijker verklaring van den opsteller der wetgeving zelf?

Wel toonde de praktijk eenige inschikkelijkheid door het voor de Israëlieten hinderlijke onderwijs in hunne afwezigheid te geven, doch dit neemt niet weg, dat het openbaar onderwijs volgens de bedoeling, waarmede het door den wetgever was vastgesteld, moest opleiden tot deugdzaam en geloovig mensch niet alleen, maar ook christen. En dit schreef die Wetgever niet voor met het doel om daardoor kinderen van Israëlieten te bekeeren, maar veeleer omdat hij bij de regeling eener school voor een christenvolk niet lette op de niet-christenen, omdat hij het waarschijnlijk (met den heer VAN BEECK CALKOEN²⁾) onbillijk oordeelde zoo de christenen, ter wille der weinige niet-christenen, die bovendien meestal eigen scholen hadden, dat middel moesten laten varen, hetwelk zij het meest geschikt keurden om hunne, der christenen, jeugd godsdienstig en deugdzaam te maken.

Niettegenstaande dit wezenlijk bezwaar tegen een wet die een onderwijs moest regelen bestemd voor iedereen, mocht de wetgeving van 1806 in den eersten tijd na hare in werking treding de algemeene goedkeuring verwerven, zoowel van de zijde der christenen, Protestanten en Katholieken, leeken en geestelijken, als van de Israëlieten. Vreemdelingen, die de inrichting van ons openbaar schoolwezen grondig onderzochten, de reeds genoemden Cuvier en Noel, Franschen, Ramon de la Sagra, een Spanjaard, O'Malley, een Ier, waarvan drie Katholieken, prezen hare bedoeling en hare heilzame gevolgen. En een niet minder welsprekend bewijs van de

¹⁾ Gesch. Schets pag. 89.

²⁾ Gelijk deze in het jaar 1807 als zijne meening te kennen gaf in een redevoering aangehaald in MEYLINK Bijl. pag. 19.

ingenomenheid der bevolking met de wet van 1806 was de weinige opgang, die hier te lande de Bellsche en Lancastersche leermethode maakte, welke alleenlijk het bijbrengen beoogde van kundigheden zonder tevens zedelijk of godsdienstig op te leiden.

Langzamerhand evenwel rezen klachten, klachten niet van Israëlieten, maar uit den boezem der Roomsch-Katholieke Kerk. Het onderwijs, zoo luidde de slotsom der grieven, had zich eenzijdig ontwikkeld, had een Protestantsche kleur gekregen. Naar aanleiding dezer klachten werd den 12 November 1840 een Staatscommissie benoemd, welke de gegrondheid daarvan in vele opzichten erkende en den Koning adviseerde door een spoedig werkende maatregel daaraan tegemoet te komen. Een gevolg van dit advies was het Koninklijk Besluit van 2 Januari 1842 (*Staatsblad* N° 1). Lettende op het bij de verhouding tusschen het aantal protestantsche en katholieke ingezetenen onevenredig groot getal protestantsche schoolopzieners, leden van plaatselijke schoolcommissiën en onderwijzers, bepaalde dit Besluit, dat voortaan bij de keuze van dezen die bestaande verhouding onder de bevolking zou moeten worden in acht genomen. Aan de geestelijkheid werd — en dit was een zeer opmerkenswaardige bepaling omdat zij de Kerk invloed verschafte op de school van den Staat — het recht gegeven mededeeling en inzage te vragen van alle op de school gebruikte boeken, gezangen en schriften en wanneer zij daarin iets mocht meenen te vinden, wat in strijd was met de opvattingen van haar Kerkgenootschap, werd een ernstig onderzoek daaromtrent haar verzekerd, terwijl verder nog uitdrukkelijk werd vastgesteld, dat het ten strengste verboden bleef op de school „eenige uitlegging te geven of uitdrukking te bezigen, waardoor aan een of andere gezindheid aanstoot zou kunnen worden gegeven”, een bepaling ook reeds vervat in een Koninklijk Besluit van 27 Mei 1830. Deze

maatregelen vermochten evenwel de bezwaren tegen de openbare School niet uit den weg te ruimen; integendeel, waren de Katholieken er niet door bevredigd, het weglaten op vele scholen van het onderwijs in de Bijbelsche en menig punt der Vaderlandsche geschiedenis en andere gevolgen van het Besluit, vermeerderden reeds bestaande grieven ook van de zijde van vele Protestanten en meer en meer getuigden nieuw opgerichte Bijzondere Scholen van de veel verminderde ingenomenheid met het bestaande Openbare Onderwijs.

HOOFDSTUK I.

Ten gevolge der grieven tegen het openbaar onderwijs der Wet van 1806, voortgesproten deels uit den veranderden tijdsgeest deels uit de gevolgen en toepassing dier wet zelve, stelde de Grondwet van 1848 voor een ieder boven twijfel zijn recht tot het oprichten van bijzondere scholen zonder voorafgaande vergunning van het Staatsgezag; doch tevens beval zij, dat overal van overheidswege een voldoende openbaar lager onderwijs zou worden gegeven, hetwelk zoo spoedig mogelijk een wet moest regelen met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen.

Reeds het grondwetsministerie poogde aan dit bevel te voldoen door aanbieding van een ontwerp, dat echter niet in behandeling kwam.

Een tweede poging deed in 1854 het ministerie VAN REENEN. In dit ontwerp werd over het godsdienstige element gezwezen, even als ook in dat van het grondwetsministerie. Art. 4 luidde:

„De openbare scholen zijn ingericht voor kinderen
„van verschillende godsdienstige gezindheden.

„De onderwijzers in deze scholen onthouden zich
„van iets te onderwijzen, te doen of toe te laten, kwet-
„send voor de godsdienstige begrippen van eenigerlei
„gezindheid.

„Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt
„overgelaten aan de kerkelijke genootschappen. Hiertoe
„zijn de gebouwen van het openbaar lager onderwijs
„buiten de schooluren voor de leerlingen der school be-
„schikbaar.

„Waar de plaatselijke omstandigheden het toelaten
„mogen afzonderlijke openbare scholen worden ingericht
„voor kinderen van dezelfde gezindheid.”

De beoordeeling door de Vertegenwoordiging veroorzaakte de intrekking van dit ontwerp. Men vond het verkeerd, zoo het onderwijs zuiver wetenschappelijk ware en vond de eerbiediging van de godsdienstige begrippen van iedereen ongerijmd, wanneer men b. v. dacht aan den Mahomedaan, den heiden. De facultatieve splitsing van de vierde alinea achtte men niet in den geest der Grondwet.

Van denzelfden minister volgde in 1855 een tweede ontwerp, waarin aan deze opmerkingen gevolg was gegeven. Art. 4 daarin luidde thans:

„Het onderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de
„bevordering van zedelijkheid en godsdienst.

„De onderwijzers onthouden zich van iets te onderwijzen, te doen of toe te laten, kwetsend voor de
„godsdienstige begrippen der gezindheid of gezindheden,
„waartoe de schoolgaande kinderen behooren.

„Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt
„overgelaten aan de Kerkgenootschappen. Hiertoe zijn
„de schoollocalen buiten de schooluren voor de leerlingen der school beschikbaar.”

Dit ontwerp voldeed wel aan de meerderheid in de Vertegenwoordiging, doch vond ernstige afkeuring bij een uitge-

breide partij in den lande, welke nevens haren woordvoerder, den heer GROEN VAN PRINSTERER, in de Kamers een klein aantal medestanders telde. In talrijke adressen en petitiën aan de Wetgevende Macht legde zij hare grieven (welke later duidelijk zullen worden) tegen de voorgestelde regeling bloot. De Koning, getroffen door zoovele betoogen, gaf te kennen, dat ook Hij de grieven der petitionarissen billijk en juist erkend en in het belang des vaderlands zijne Koninklijke sanctie aan dergelijk ontwerp zou moeten onthouden. Een nieuw ministerie, voortgekomen uit de minderheid, trad op met den last om naar een middel te zoeken, waardoor de gerezen bezwaren konden worden uit den weg geruimd: het ministerie VAN RAPPARD — VAN DER BRUGGHEN, dat in 1857 aan de Staten-Generaal een nieuw Ontwerp voorlegde, waarin de Regeering de grondwettige bepalingen in het oog houdende, meende zooveel als mogelijk was, de wenschen der petitionarissen te hebben ingewilligd.

Dit ontwerp is geworden de *Wet van 13 Augustus 1857* (Stb. n° 103). Art. 23 dier Wet (in het Ontwerp was het art. 22) omschreef de strekking van het onderwijs aldus:

„Het schoolonderwijs wordt onder het aanleeren
„van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar ge-
„maakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke ver-
„mogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle
„maatschappelijke en christelijke deugden.

„De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren,
„te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eer-
„bied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van
„andersdenkenden.

„Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt
„overgelaten aan de kerkgenootschappen. Hiervoor kun-
„nen de schoollokalen buiten de schooluren ten behoeve

„van de leerlingen, die er ter school gaan, beschikbaar
„worden gesteld” ¹⁾.

De Memorie van Toelichting welke het ontwerp van 1857 vergezelde, hield een uitvoerig betoog in, ter toelichting van de eerste alinea van het 22ste artikel.

De school, zoo meende de Regeering, moest niet alleen het verstand der kinderen ontwikkelen, maar henzelfen ook stemmen tot godsvrucht en deugd. De vorming van het hart tot deugd en zedelijkheid moet gegrond zijn op den godsdienst. Daarom behoort ook godsdienst op de school. Hierin echter schuilt het moeilijke. Welke godsdienst? En in welke mate zal men die op de school brengen? Op beide vragen antwoordt de Regeering. Welke godsdienst? de christelijke, „omdat niet voorbijgezien mag worden dat de *overgroote meerderheid* van het Nederlandsche volk behoort tot de belijders van het christendom”. En in welke mate die christelijke godsdienst op de school? men leze: „Die belijders” (van het christendom dus, de overgroote meerderheid) „behooren wel is waar tot onderscheiden kerkgenootschappen, maar er is toch een algemeen

¹⁾ In het ontwerp was aan alinea 2 toegevoegd de volgende zinsnede:

„Hij prent aan de kinderen dien eerbied in en wekt hen op tot onder-
„linge liefde en verdraagzaamheid.”

terwijl na al. 3 als vierde alinea nog voorkwam de volgende bepaling:

„Waar de kinderen van het bezoeken der openbare school uithoofde
„van godsdienstige bezwaren der ouders worden teruggehouden, en deze
„bezwaren na een zorgvuldig onderzoek, niet kunnen worden uit den weg
„geruimd, wordt, indien hieraan kan te gemoet gekomen worden door de
„oprichting van eene bijzondere school, tot het oprichten en onderhouden
„van zoodanige school, des gevorderd hulp verleend door middel van een
„rijks-subsidie. Het verleen van zoodanige subsidie geschiedt door de wet.”

Beide bepalingen werden evenwel verworpen, de laatste met algemeene stemmen.

christelijk bewustzijn, hetwelk in allen leeft; er zijn daarmede samenhangende waarheden en gevoelens, welke allen in de harten der kinderen geplant wenschen." Deze, zoo meende de Regeering, behoorden op de volksschool thuis.

Welke deze waarheden en gevoelens waren, helderde de Minister, die de Memorie had ondertekend niet nader op. Alleen bleek uit de Memorie van Beantwoording en de latere beraadslagingen, dat hij op de gemengde school niet wenschte een onderwijs „bezielde van de hoofdwaarheden, waaromtrent alle rechtgelooovige christenen het eens zijn" niet het positief christelijk element, dat de antirevolutionairen begeerden. Dat hij dit niet kon bedoeld hebben, behoefde z. i. geen nader betoog.

Alzoo op de school zedeleer en de waarheden en gevoelens, die samenhangen met het algemeen christelijk bewustzijn, maar niet de waarheden, waaromtrent alle rechtgelooovige christenen het eens zijn. Meer licht ontstak de Minister niet; meer te vragen achtte hij niet te rijmen met de billijkheid. De nadere bepaling van het denkbeeld was geen regeeringszaak, het was de taak van den onderwijzer, „van den verstandigen christelijken onderwijzer, hoedanigen ons vaderland er gelukkig nog velen telde" in 1857.

Men ziet, al is het denkbeeld der Memorie niet bij uitstek helder en duidelijk toegelicht, de Minister stelde zich geheel op het standpunt van den wetgever van 1806. Gelijk deze beoogde hij klaarblijkelijk een school ingericht eigenlijk in het bijzonder voor de kinderen dier overgrootste meerderheid van belijders van den christelijken godsdienst. Immers waartoe anders bij de regeling van het openbaar onderwijs in het oog te houden, dat de meerderheid der Nederlandsche natie uit christenen bestaat, indien het niet is om ook voornamelijk met het oog op hen dat onderwijs te regelen. De Minister gewaagde dan ook van de „christelijke volksschool": hij dacht aan hen niet alleen,

wien in weerwil der opname van het „christelijk beginsel” het openbaar onderwijs nog niet voldoen zoude, maar ook aan hen die juist *om die opname* bijzondere scholen voor hun kinderen zouden kunnen begeeren.

De uitdrukkelijke verklaring der memorie, dat zij de school zoo wenschte dat alle kinderen zonder onderscheid hunner godsdienstige gezindheid, dus ook kinderen van Israëlieten en atheïsten daarvan gerustelijk konden gebruik maken en dat op hare school niets zoude mogen worden geleerd, wat in strijd was met de godsdienstige begrippen der kinderen van eenigerlei gezindheid, dus ook met die van den Israëliet en den vrijdenker, schijnen met de duidelijke uiteenzetting, dat een zeker gedeelte van den christelijken godsdienst op de school zou worden geleerd, omdat dat de godsdienst was der meerderheid (dus juist *omdat* het *de christelijke* was) bezwaarlijk te rijmen.

Het Verslag, waarmede de Tweede Kamer deze memorie beantwoordde getuigde van niet veel ingenomenheid met den inhoud daarvan. De antirevolutionaire partij bestreed dien en de andere partijen sloegen, naar het schijnt, weinig acht op het betoog. Zoo begreep men niet, dat er personen zouden gevonden kunnen worden, die gemoedsbezwaren hadden tegen het openbaar onderwijs o. a. ook *om* de opname van het christelijk beginsel, iets wat toch zoo gansch ondenkbaar niet was bij de uitlegging der Regeering, die waarheden en gevoelens samenhangende met het algemeen christelijk bewustzijn, *buiten de zedeleer*, wilde planten ook in de harten van kinderen van Israëlieten en atheïsten. Anderen, volgens het Verslag een groot aantal leden, spraken van de *mogelijkheid* dat men, wanneer de wet spreekt van een opleiding tot christelijke deugden, zoude kunnen beweren, dat de christelijke geloofsleer, voor zoover zij tot deugdsbetrachting aanspoort, *niet geheel vreemd* kan blijven aan het lager onderwijs, alsof de Mi-

nister iets anders scheen te beweren en te bedoelen, wanneer hij in zijne memorie zegt, dat de opleiding tot deugd medebrengt godsdienst op de school en die godsdienst zal zijn de christelijke en hij dus de christelijke godsdienst, in wel niet duidelijk omschrijfbare, maar toch in zekere mate mengt in het lager onderwijs.

Is de juiste zin der wetsbepaling moeilijk op te maken uit het Verslag der Kamer en de memories van den minister, de stukken tusschen Regeering en Vertegenwoordiging gewisseld vormden ook nog slechts de schermutseling, welke den strijd voorafging, die eerst bij de Algemeene Beraadslagingen en later gedurende vijf dagen bij het debat over het artikel zelf gestreden zou worden, een strijd waarin het dapperst zich verweerden de antirevolutionairen. Teleurgesteld en verbitterd, dat de Regeering, van wie zij een ontwerp in hunnen geest hadden verwacht, de zijde koos hunner tegenstanders, stredden zij gelijk het in den krijg betaamt aan een kleine wakkere schare, die, aangevoerd door een strijdlustigen, onvermoeiden hoofdman en vertrouwende op den steun van een machtig bondgenoot, op het slagveld gekomen den gewaanden vriend in de rijen van den vijand ontwaart, en, alléén geplaatst tegen een overgrootte meerderheid, in plaats der gehoopte overwinning, een wisse nederlaag voor oogen ziet. Zonder genade bestreden zij het ontwerp, welsprekend en hartstochtelijk, schoon zonder de minste kans op slagen verdedigden zij andere stelsels, huns inziens betere regelingen van het openbaar onderwijs. Onderwijs was volgens hen opvoeding, de school de opvoedingsplaats der jeugd; opvoeding moest gebaseerd zijn op den godsdienst. Daarom wenschten zij gesplitste scholen, dat zijn afzonderlijke scholen voor Protestanten, Roomsch-Katholieken en Israëlieten, terwijl sommigen nog een vierde soort noemden, een voor liberalen (wel te verstaan *op theologisch gebied*). Men wilde op die scholen geen bepaald leerstellig

onderwijs; immers daaronder had men te verstaan „een onderwijs, waarbij onderricht wordt gegeven in het kenmerkend onderscheid in belijdenis tusschen de verschillende godsdienstige gezindheden” doch men wilde, (op de Protestantsche daaronder natuurlijk) een onderwijs „waarin alle wetenschap wordt dienstbaar gemaakt aan de verheerlijking van dien God, die zich in Jezus Christus als den Verlosser van zondaren geopenbaard heeft.” Het onderwijs op de scholen behoorde christelijk te zijn en geen christelijk onderwijs „is denkbaar waar het noemen van den naam van Jezus als onzen Zaligmaker met een verbodsovertreding gelijk staat. Geen christelijk onderwijs is daar aanwezig, waar het onbelemmerd gebruik des Bijbels als de eenige bron van christelijke waarheid en het wijzen op de hoofdwaarheden des christendoms in die Goddelijke Openbaring vervat aan den onderwijzer worden ontzegd, zonder hetwelk, namelijk het wijzen op die hoofdwaarheden..... alle christelijke deugd ten laatste in een maatschappelijke conventionele plichtsbetrachting wordt opgelost”.¹⁾

Anderen stelden zich tevreden met een minder vergaande splitsing. Zij verlangden eene gemengde school met positief christelijk element en daarnevens afzonderlijke scholen voor Iraëlieten. Een poging om dit denkbeeld te verwezenlijken, door middel van een amendement op het artikel, dat de scholen toegankelijk en bruikbaar zoude verklaren voor de kinderen van *alle* gezindheden, mocht de instemming verwerven van zes leden. Sommigen wilden bovendien een facultatieve splitsing dier gemengde school naar gelang der plaatselijke omstandigheden in Roomschen of Protestantschen zin.

Aan deze verlangens voldeed het aangeboden ontwerp in geenen deele. Hierom reeds afgekeurd, vond het bij de minderheid nog te meer tegenkanting nu de Regeering, volgens

¹⁾ Zoo de heer VAN REEDE VAN OUDTSHOORN bij het debat over art. 16.

haar inzien door het woord *christelijke* te bezigen den schijn gaf als zoude het onderwijs bezielde zijn van christelijke beginselen, van het christendom, doch in werkelijkheid door andere bepalingen alle kracht aan dit woord ontnam. Een christendom, aannemelijk ook voor den orthodoxen Jood! want de school moest ook voor dezen bruikbaar zijn. Onderwijs steunende op het Christendom, terwijl — wederom omdat de school toegankelijk moest zijn voor kinderen van alle gezindheden en ook omdat niets mocht worden geleerd wat strijdig was, ook maar in de verste verte, met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden — terwijl „op de Openbare School Christus niet als Zaligmaker mag worden genoemd, het lezen uit den Bijbel verboden is, over de gewijde geschiedenis moet worden gezwegen, ja zelfs over Mahomed niet als een valschen profeet mag worden gesproken!” Wat een prijzenswaardige uitdrukking scheen, bleek een ijdel woord, „een bedriegelijke leus”!¹⁾

Wat kon er worden van een opleiding tot Christelijke deugden, wanneer het Christendom, waarin die deugden haar grond vonden, op de school zoo moest worden opgevat, wanneer men niet op het gebied van het leerstellige mocht treden? Het was de boom zonder den wortel. Ja erger nog, „het is niet de wortel alleen, die uit de volksschool geweerd wordt, het is de wortel met al wat er op groeit. Niet alleen het leerstellig onderwijs, maar al wat daarmee in verband is; ~~het~~ het dogma niet alleen, ook de geschiedenis die van het dogmatische doorgroeit is, ook de zedekunde, waar het dogma zoowel aan ieder voorschrift kleur en geur als kracht voor elken plicht geeft.”²⁾

Wilde men een gemengde school voor allen, men moest

¹⁾ Verslag der commissie van Rapporteurs.

²⁾ Mr. GROEN VAN PRINSTERER (Handelingen 1357, bl. 1112².)

dan de consequentiën aanvaarden van dat denkbeeld en om de groote verscheidenheid en het groote verschil in godsdienst alle godsdienst van de school uitsluiten. Doch ook nu zouden, niettegenstaande het woord *christelijk* de bepalingen der wet, wanneer deze juist werden toegepast, tot zoodanige uitsluiting leiden, indien niet, wat velen nog eer vreesden, er een schoolgodsdienst zou ontstaan, een rationalisme, verderfelijker nog in zijn gevolgen dan een volkomen godsdienstloos onderwijs.

Nevens de antirevolutionairen schaarden zich als tegenstanders van de voorgestelde regeling een deel der Roomsche Katholieken, die bevreesd waren, dat de wederopneming van de oude uitdrukking der Wet van 1806, de opleiding *tot alle maatschappelijke en christelijke deugden*, welke men beschouwde als de oorzaak der eenzijdige Protestantsche richting van het onderwijs onder die wet, op nieuw aanleiding zou geven tot voor hun kerkgenootschap en geloof nadeelige gevolgen.

Tegenover deze beide partijen stond de groote liberaal-conservatieve meerderheid, die de wet heeft aangenomen en wier meening omtrent de uitdrukking *opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden* thans nader uiteenzetting behoeft.

Een van de eerste sprekers dier meerderheid was de heer DE BRAUW. De staat, zoo meende deze spreker, kon geen onderwijs in de godsdienst geven. Wanneer men meer verlangde dan het terrein van zedelijkheid en christelijke deugd op de school, dan moest de Staat de aanzoeken daartoe afwijzen. Dit was het eenige, wat op de openbare school voor alle gezindheden voegde en dit achtte hij het best uit te drukken in de door de Regeering voorgedragen formule. Na hem sprak de heer BLAUPOT TEN CATE, die er op wees, dat in de wet niet stond: christelijk *beginsel*. Het christelijk beginsel omvat de geloofs- en zedeleer beide; de woorden der wet echter omvatten slechts een onderdeel van dat beginsel, de

moraal, het zedelijk gedeelte. Zoo ook de heer GODEFROI: Er stond in het artikel niet geschreven christelijken zin, christelijk beginsel, christelijk element, christelijken geest, christelijk onderwijs, maar niets dan opleiding tot christelijke *deugden*.

Duidelijker nog sprak de Minister van Justitie, de heer VAN DER BRUGGHEN: „Er is niet beweerd (in het Ontwerp)” zoo zeide hij, „en er wordt niet voorgespiegeld aan de ouders dat hun kinderen zullen worden opgevoed en ingeleid in het christendom of in de godsdienst.... Er is geen sprake van onderwijs in de godsdienst, in het christendom, in het christelijk leerbegrip op de gemengde school, want dit alles blijft buiten haar gebied als staatsschool.” De school leidt slechts op tot christelijke deugd, tot deugdsbetrachting en door de bepaling, dat het onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen, „kan en mag opleiding tot christelijke deugden op de gemengde school in geen anderen zin worden opgevat, dan dat alle leerstellige en dogmatische bestanddeelen, alles met één woord, wat tot het begrip des christendoms, van zijn waarheden, van zijn feiten, van zijn geschiedenis behoort van de gemengde school verwijderd moet blijven”. In gelijken zin sprak de heer THORBECKE ¹⁾, die er nadrukkelijk op wees, dat slechts sprake was van *christelijke deugden*, welke naar zijne meening ontwijfelbaar boven verdeeldheid van geloof waren, maar geenszins van *hoofdwaarheden van het christendom*.

¹⁾ De Minister VAN DER BRUGGHEN wees bij de het laatst van hem aangehaalde woorden op den heer THORBECKE, die hetzelfde zou gezegd hebben.

Dr. W. J. A. JONCKBLOET (de Schoolwetagitatie pag. 260) meent, dat deze verwijzing een drukfout is in het Bijblad der Staatscourant, waar dit vermeld staat en vraagt of niet bedoeld was, in plaats van den heer THORBECKE de heer GROEN VAN PRINSTERER, die gezegd had: „Het is niet de wortel alleen, die uit de volkschool geweerd wordt; het is de wortel met al wat er op groeit. Niet alleen het leerstellig onderwijs, maar al wat daarmee in verband is; het dogma niet alleen,

Welke is de opleiding op de openbare school, vroeg de heer VAN RAPPARD (niet de minister) en hij antwoordde: „Een opleiding tot christelijke deugden, evenzeer geschikt voor hem, die Christus beschouwt als bedrieger, als godslasteraar, terecht ter dood veroordeeld en gekruist, niet uit de dooden opgewekt en ten hemel opgevaren, maar wiens lichaam door zijne discipelen is gestolen, als voor den geloovigen christen.” Ook deze spreker achtte godsdienst op de school ontoelaatbaar en sprak in zijn verdere rede van de door de Grondwet geboden *godsdienslooze* school.

Alle hier aangehaalde uitspraken van leden, welke voor het ontwerp gestemd hebben, zijn volkomen in overeenstemming met de woorden door het artikel gebezigd. Duidelijk onderscheiden deze *deugden* en *godsdienst*. De laatste wordt overgelaten aan de Kerkgenootschappen, tot het gebied van het onderwijs op de gemengde school behooren slechts de eersten, deugden, dat wil zeggen, den kinderen moet voorgehouden worden, hoe zij handeien, doen, hoe zij zich gedragen moeten. Zij „leeren daar niet wat zij moeten gelooven, maar wat zij moeten *doen*. Doen, de deugden, die zij in praktijk moeten brengen” (BLAUPOT TEN CATE). „Deugd heeft betrekking tot de richting van den wil op het goede, tot de han-

ook de geschiedenis, die van het dogmatische doorgroeid is.” Mij dunkt deze vraag gemakkelijk te beantwoorden voor wie den volzin van den heer GROEN niet zooals Dr. JONCKBLOET slechts gedeeltelijk, maar ten einde toe leest. Bij dien volzin toch behoort nog het volgende slot „ook de zedekunde, waar het dogma, zoowel aan ieder voorschrift kleur en geur als kracht voor elken plicht geeft”; en met dat uitsluiten van de zedekunde stemde de heer VAN DER BRUGGHEN toch zeker niet in.

Mij komt het voor, dat de heer THORBECKE, ook al sprak hij niet met dezelfde woorden, evenzoo dacht als de minister, en dat de verwijzing kan betreffen de hier in den tekst medetedeelen verklaring van den heer THORBECKE of kan doelen op enkele zinsneden uit dezelfde redevoering van dezen spreker, welke later bij de uiteenzetting der beteekenis van het woord *christelijke* zullen worden aangehaald.

deling, tot den levenswandel" (THORBECKE). „Het geldt" op de school „de opleiding tot deugd en deugd heeft betrekking op den levenswandel" (GODEFRÖI).

Van een opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden is de rede in het wetsartikel. Wil dat zeggen een opleiding tot alle christelijke en tot alle maatschappelijke deugden? Twee soorten dus? Of valt hier eer aan een pleonasme te denken? Mij dunkt het laatste meer het geval; het komt mij zelfs voor dat juist in dat pleonastische, hoe vreemd dit oppervlakkig klinkt, de groote zin dier uitdrukking gelegen is.

De staat, zoo schijnt mij de gedachtengang van den wetgever geweest te zijn, leidt de leerlingen op zijn school, — voor zooverre deze dan, hetgeen hier thans niet te zake doet, zedelijk opleiden kan — op in die deugden welke hij, staat, gemeenschap, maatschappij zelve beschouwt als de regelen, welke de handelingen, den levenswandel van den mensch moeten besturen. Iedere staat toch, ieder land, heeft zijne zeden, zoowel als zijn recht; gelijk men spreekt van het rechtsbewustzijn van een volk, een algemeen heerschend gevoelen en besef omtrent wat recht en onrecht is, zoo zou men ook kunnen spreken van het zedelijkheidsbewustzijn, dat leeft onder een volk, een bewustzijn, dat bestaat niettegenstaande door velen daden worden gepleegd, welke indruischen tegen dat bewustzijn, even als men ook van een rechtsbewustzijn van een geheele natie kan blijven spreken ondanks de vele overtredingen harer wetten. Dat algemeen gevoelen omtrent zedelijkheid ook den kinderen in te prenten en zooveel mogelijk bij hen te ontwikkelen is het doel van het staatsonderwijs; de deugden in de maatschappij geëerd en erkend, dat zijn de deugden, waartoe de jonge leden der maatschappij moeten worden opgeleid in de school van wege de maatschappij. Bij een volk nu gelijk het onze, dat reeds in onbeschaafden toestand van het

heidendom bekeerd, eeuwenlang den beschavenden invloed van het christendom heeft ondervonden, kan het niet anders of zijn zeden, zoozeer sedert vroeger veranderd, zijn gevormd door dat christendom, dat even als iedere godsdienst de grondslag en de bron is voor de zeden van zijn belijder. De in verhouding tot het overgrootste aantal christenen weinigen, die de christelijke leer niet waren toegedaan, hebben de werking van die leer niet tegengehouden; integendeel ook op hen heeft die werking zich doen gevoelen. Schoon toch het eeren der christelijke moraal op zich zelve niet iets van zelf sprekends is, daar vroeger zoo lange tijden algemeen andere zeden en zedelijkheidsbegrippen heerschten onder het menschedom en elders thans nog heerschen, ook die niet-christenen hebben, zonder daarom eerbied te koesteren voor den Stichter van het christendom of zonder nog zelfs een Opperwezen te erkennen, en niettegenstaande wellicht hun godsdienstige of anti-godsdienstige begrippen hen niet alle christelijke deugden leerden, onder den veredelenden invloed van dien christelijken geest rondom zich, de christelijke zedeleer om hare innerlijke voortreffelijkheid leeren hoogachten en hare voorschriften beschouwen als het richtsnoer voor hun doen en laten. „Geen niet-christen,” zoo erkende een niet-christen bij de beraadslaging „hoe gehecht ook aan zijn geloof, tenzij hij door dweepzucht verblind mocht wezen, zal ontkennen, dat die christelijke en maatschappelijke deugden de beginselen zijn, waardoor de levenswandel van den mensch, tot welke godsdienst hij moge behooren, moet worden beheerscht.” ¹⁾

¹⁾ Zoo sprak de heer GODEFROI, die hoewel meenende, dat hij van een absoluut staatsrechtelijk standpunt de weglating van het woord *christelijke* zou kunnen eischen, omdat wellicht zijn geloofsgenooten daaraan aanstoot zouden kunnen nemen, toch dit recht verklaarde te willen opofferen, omdat hij van oordeel was, dat de deugden door het Christendom geleerd ook die waren, welke de belijder

Als zijne meening te kennen te geven en uitdrukkelijk in de wet uit te spreken, dat de verandering, de beschaving onzer zeden de vrucht is van den christelijken godsdienst, dat de deugden geëerd in onze maatschappij ontleend zijn aan de zedeleer van het christendom, dat komt mij voor de bedoeling van den wetgever geweest te zijn, toen hij het woord *christelijk* in de wet opnam en neerschreef niet: alle christelijke en alle maatschappelijke, maar: alle christelijke en maatschappelijke deugden. Datzelfde, wat naar mijn oordeel de wet uitdrukt, werd zoo treffend ook door THORBECKE uitgesproken: „De stille werking van het christendom,” zoo zeide hij, „boven verdeeldheid van geloof is oneindig algemeener en grooter, dan hetgeen men in de kerkelijke sfeer met oogen ziet. Het Christendom heeft onze wetgeving en ons bestuur, onze samenleving en onze zeden doortrokken, maar dat is niet het bijzonder Christendom eener bepaalde Kerk. Het is het ééne licht, waarvan de onderscheidene geloofsbelijdenissen bijzondere stralen zijn; het is het Christendom boven kerkelijke afzondering” en „het Christendom is niet gebleven binnen de Kerk, het is een burgerlijke kracht geworden, de ziel onzer beschaving, een stroom die zich door alle aderen der maatschappij heeft uitgestort.” Dit was het Christendom boven geloofsverdeeldheid, dat op de gemengde school voor allen thuis behoorde, en dat er, volgens de meening van den spreker, zou zijn, ook al zweeg de wet er van.

Dezelfde opvatting ligt, dunkt mij ook opgesloten in de navolgende woorden van den minister VAN DER BRUGGHEN.

van zijn godsdienst en in het algemeen een ieder behoorde in praktijk te brengen en hij daarom ter geruststelling der door de weglating van dat woord verontruste gemoederen in het belang van zijn vaderland zich er niet tegen wilde verzetten, nu de overgrootste meerderheid in Nederland uit christenen bestond, die deugden ook *christelijk* te noemen.

„Er ligt” zoo zeide deze „bij een christelijk gevormde natie, gelijk de onze, een som, een gemeenschappelijke schat van min of meer intellectueel ontwikkelde christelijke consciëntie, van christelijk geweten, waarvan het bewustzijn in alle harten leeft, ook bij groot verschil in intellectueele opvatting of in leerbegrip, van een christelijk geweten, dat gekwetst wordt in zijn teederste gevoel, wanneer zijn bestaan wordt geloofchend. Dit gebied des christelijken gewetens is dat der opleiding op de gemengde school tot christelijke deugden.” Wordt ook hier niet duidelijk gezegd, dat er een algemeen bewustzijn omtrent deugd en zedelijkheid bestaat, hetwelk leeft in onze geheele maatschappij onafhankelijk van de verschillende geloofsovertuigingen der enkele leden en dat gevormd is door het Christendom?

Dat bij de formule van het ontwerp niet te denken valt aan twee soorten van deugden, was ook de meening van den heer BLAUPOT TEN CATE, die erkennende dat in het wezen der zaak de maatschappelijke deugden nog niet noodwendig behoeven te zijn dezelfde als de Christelijke, meende dat toch in ons land in de praktijk geen verschil bestond tusschen beide, dat bij ons de christelijke deugden als maatschappelijke werden beschouwd en vereerd. Liever had hij daarom gelezen in plaats der twee woorden gescheiden het ééne samengestelde woord christelijk-maatschappelijke deugden, een wensch, ook in de afdeelingen reeds geuit door een groot aantal leden en in het Verslag der Commissie van Rapporteurs opgenomen. En wanneer de Minister van Binnenlandsche Zaken een andere meening ware toegedaan geweest, hij zou, dunkt mij, op dezen wensch niet geantwoord hebben, dat hij voorts nog niet inzag, waarom de woorden christelijke en maatschappelijke niet van elkander afgescheiden behoorden te worden.

Alzoo op de Staatsschool nevens het aanleeren van kundigheden, wat hoofddoel blijft van het onderwijs daar gegeven,

inprenting van deugden; op de school gegeven door den Staat d. i. de georganiseerde maatschappij, inprenting van de deugden in de maatschappij geëerd, van maatschappelijke deugden: Dit is het *voorschrift* in de eerste alinea van art. 23; daarenvens de *verklaring*, de *erkenning*, dat die maatschappelijke deugden bij ons zijn ontleend aan het christendom.

Bij de opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden mag de onderwijzer zich niet begeven op het gebied van den godsdienst. Deze toch is geheel van de school uitgesloten. Al is het dunkt mij, boven twijfel verheven; dat iemands zeden ten nauwste samenhangen met zijn geloof, dat ieders godsdienstige of anti-godsdienstige begrippen de grondslag zijn van zijn deugden, zoodat ter wille eener volledige zedelijke opleiding ook geoorloofd moet zijn het inprenten en ontwikkelen dier begrippen bij het kind, zulk een opleiding is mogelijk op de bijzondere school, welke juist om deze reden meest zal worden opgericht doch niet op de gemengde. Daar mag de onderwijzer, wanneer hij zijn leerlingen de christelijke en maatschappelijke deugden voorhoudt, zich daarbij niet beroepen op den godsdienst en evenmin, dit eischt de logica, op rationalistische en materialistische opvattingen. Hij mag, wanneer hij de kinderen aanspoort tot gehoorzaamheid aan hun ouders, daaraan niet toevoegen: „want dat is den Heere welbehagelijk”, wanneer hij hen aanspoort tot vergevensgezinde liefde jegens hunnen naaste, hen niet leeren, dat zij deze deugd moeten betrachten, omdat Jezus, Gods Zoon, de Zaligmaker zoo sprak. Wat anders toch zoude dit zijn dan hen leeren gelooven in God, hen leeren gelooven in Christus, wat anders dus dan onderwijs in den godsdienst, hetwelk de wet door het aan de zorg der Kerk, tot wier taak het eigenaardiglijk behoort, over te laten, van de openbare school wil weren.

En niet alleen mag de onderwijzer niet bij uitsluiting

zijn godsdienst den kinderen leeren, doch hij mag hen ook niet wijzen ieder op de leer van *hun* genootschap, den Israëliet niet op de Israëlitische leer, den Christen niet op de Christelijke. De wet spreekt onbepaald. Op de openbare school, waar kinderen van allerlei gezindheid verzameld kunnen zijn, mag gedurende den schooltijd geen godsdienstonderwijs gegeven worden onverschillig of de kinderen in een bepaalde school of klasse al of niet behooren tot verschillende of tot eenzelfde kerkgenootschap. Uitzonderingen op het beginsel laat de redactie niet toe en dat ligt ook niet in de bedoeling der wet. Want toen de Regeering in de Memorie van Toelichting enkele zinsneden had opgenomen, welke grond gaven voor de onderstelling als zoude daar, waar de schoolkinderen allen tot dezelfde gezindte behooren, de opleiding tot zedelijkheid in meerdere of mindere mate in den geest dier gezindte kunnen plaats hebben, ondervonden deze zinsneden scherpe afkeuring als uitdrukkingen „van hoogst dubbelzinnigen aard en maar al te zeer met de letter en den geest der wet in strijd”.

Op de openbare gemengde school gedurende de schooltijden onthoude de onderwijzer zich van de godsdienstige opleiding zijner leerlingen, bemoeie hij zich niet met hun geloof. Hij wijze hen alleen op deugden en goede zeden.

Buiten de schooltijden geldt natuurlijk dit verbod niet. Buiten de schooluren, wanneer het onderwijs is afgelopen, mag de onderwijzer, al is het dan ook nog in het schoolgebouw, zijn leerlingen wel wijzen op hun geloof om hen een beter begrip hunner zedelijke plichten te doen krijgen; doch moet, dit doende, overtuigd zijn, dat zulks de goedkeuring wegdraagt der ouders. Deed hij het tegen den wil van dezen of hield hij na de les de kinderen van andersdenkenden in de school om hen zijn eigen geloof te doen aannemen, hij zoude daarom niet handelen in strijd met art. 23 doch zou als misbruik makende van zijn gezag en zijn invloed over de

kinderen tot het plegen van handelingen in strijd met het erkende recht der ouders op opvoeding hunner kinderen, geschorst of ontslagen moeten worden. Ook zou het den onderwijzer niet verboden zijn, om op gezette uren buiten de vastgestelde schooltijden, niet alleen te zijnen huize, maar ook in het schoolgebouw zelvê, indien hem dit daartoe beschikbaar was gesteld ¹⁾, onderwijs in de godsdienst te geven, aan de kinderen van die ouders, welke dit willen, iets waartoe de onderwijzer, indien hij overigens ontwikkeld en bekwaam genoeg is voor dit onderwijs, wellicht beter nog in staat is dan de godsdienstleeraar, omdat hij door zijn dagelijkschen omgang beter het karakter der kinderen kent en hun vermogen om iets te begrijpen. Ook dit ware niet in strijd met de wet, want al laat deze het geven van onderwijs in den godsdienst over aan de Kerkgenootschappen, zij verklaart daardoor deze daartoe voornamelijk geroepen te achten, maar betwist daarmede niet het recht der ouders, om zelf dat onderwijs te geven of een ander dan den godsdienstleeraar daarmede te belasten; ik geloof zelfs dat zulk een regeling met den geest der wet eer strookt dan strijdt. De Minister van Justitie b. v. wees met instemming op voorbeelden hiervan en hoopte, dat deze navolging zouden vinden ²⁾.

Uit het verbod om op de openbare school bij de zedelijke

¹⁾ Al spreekt toch de wet van 1857 alleen van het openstellen der schoollocalen voor het godsdienstonderwijs van de Kerkgenootschappen en de latere wet van 1878 van een beschikbaarstelling voor het godsdienstonderwijs door de godsdienstleeraren, daarom toch kan de gemeente met inachtneming van art. 194 der gemeentewet de localen ook wel voor andere doeleinden, gelijk b. v. voor het godsdienstonderwijs door den onderwijzer zelf afstaan, indien de school, zooals meestal het geval zal zijn, gemeente-eigendom is.

²⁾ De Minister noemde als voorbeeld Overflakkee, waar bij onderlinge schikking buiten de schooltijden 2 à 3 uren bestemd werden, waarin protestantsche kinderen, indien zij het verlangden, bij den onderwijzer konden komen tot het

opleiding godsdienstonderwijs te geven, leide men niet af, dat de wet daardoor op de school bedoelde in te voeren een bijzondere schoolgodsdienst, dat zij den onderwijzer voorschrijven wilde de christelijke en maatschappelijke deugden zijnen leerlingen in te prenten bij wijze van *morale indépendante*, hen de regelen van zedeleer voor te stellen als axioma's of als regelen van gevoel, van intuïtie. Sommigen toch schijnen het, hetzij te goeder of te kwader trouw, te willen doen voorkomen, alsof de onderwijzer, nu hij zich niet mag beroepen op den godsdienst, inzonderheid op den christelijken, den kinderen noodwendig zou moeten leeren, dat deugd en godsdienst met elkaar niets te maken hebben. Niets is minder juist. Noch de Regeering, noch de Vertegenwoordiging stelden zich de opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden op de school bedoeld, voor, als een volledig zedelijke opleiding; daartoe achtte men ook en zelfs wel in de voornaamste plaats godsdienstonderwijs noodig, en men erkende dit ook in de wet zelve door dat onderwijs over te laten en — de Memorie van Toelichting zeide het met zoovele woorden ¹⁾ — *aan te bevelen* aan de zorg van anderen. bijzonderlijk aan de Kerk. Schoon het geen bepaald wetsvoorschrift is, de geest der wet eischt met betrekking tot dit onderwijs van wege de Kerk overeenstemming en samenwerking, niet vijandschap tusschen de kerkleeraren en de school, welke haar lokalen tot dat onderwijs mag afstaan, hare lesuren daarnaar regelen kan en volgens de latere wet van 1878 ook regelen moet. De wet beschouwt

ontvangen van onderricht in de Bijbelsche geschiedenis. Ook wees hij op een gemengde school te Hemmen, waar de onderwijzer, daartoe opgewekt door den predikant HELDRING aldaar, buiten den schooltijd een uur voor het onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis bestemde. (Handelingen 1856—1857 pag. 1116.)

¹⁾ „*Oerlaten* wordt hier niet in den zin van concessie gebezigd, maar om aan te duiden dat het godsdienstonderwijs tot de bevoegdheid der Kerkgenootschappen behorende, aan hunne zorg blijft *aanbevelen*.”

wel degelijk het godsdienstonderwijs, het onderwijzen van het kind, 't zij door de Kerk 't zij door de ouders zelf, in de leer, welke dan ook, waarin het wordt grootgebracht als behoorende bij, als iets wat noodwendig toegevoegd moet worden aan het openbaar onderwijs, wil het kind, dat dit onderwijs geniet, kunnen opgroeien tot deugdzaam zoowel als verstandelijk ontwikkeld mensch; en wie, geestelijke of burgerlijke overheid, tot het geven van zoodanig onderwijs door de Kerk, op gezette uren, buiten de gewone schooltijden en in het schoolgebouw weigert mede te werken, het opzettelijk in de school niet wil op zich nemen of met voordacht de gewone lesuren zoo regelt, dat het niet meer mogelijk is, handelt tegen den geest, tegen de wenschen der wet, welke voor beiden gelijk geldt.

In het openbaar onderwijs evenwel, toegankelijk voor kinderen van allerlei gezindheid, is dit godsdienstondericht onbepaald verboden. Daar mag den leerlingen slechts in vermanenden of van goedkeuring getuigenden vorm, gelijk dit met vrucht kan geschieden tegenover nog jeugdige voor berisping en vriendelijkheid zoo vatbare kinderen, onder het oog gebracht worden, *wat* goed of verkeerd is, niet *waarom* het zoo is. Daar plant men den boom zonder den wortel, om een vergelijking te bezigen met zooveel voorliefde uitgesproken door de antirevolutionairen, omdat die zoo goed paste bij hunne stelling, dat van zulk een opleiding als de wet wilde, niets groeien kon; daar handelt de onderwijzer om een andere, minder figuurlijke vergelijking van den minister van justitie te kiezen, evenals waarschijnlijk vele orthodoxe huisvaders, die ook niet telkens wanneer zij hun kinderen aansporen tot goede daden en goede zeden, daarbij een dogmatisch betoog zullen leveren tot staving der juistheid van hun beweren, „als een soort van *étiquette*, die bij elke opwekking tot christelijke deugd zou moeten gevoegd worden om haar deugdelijkheid te certificeeren.”

De eerste en derde alinea van art. 23 geven duidelijk het doel, den geest van het openbaar onderwijs aan.

Hoofddoel is het onderwijs in de vakken, omschreven in het eerste artikel der wet, voor zoover dit mogelijk is, niet werktuigelijk, maar zoo dat het verstand der kinderen daardoor ontwikkeld wordt — onderwijs dus (om het aldus uit te drukken) in hetgeen het kind moet weten (al. 1 eerste gedeelte).

Daarnevens wordt den kinderen, zoo dikwijls daartoe de gelegenheid zich voordoet, gewezen op de deugden, welke zij in de maatschappelijke samenleving moeten betrachten — onderwijs dus in hetgeen het kind moet doen (al. 1 tweede gedeelte).

Doch onbepaald is uitgesloten het onderwijs in den godsdienst — geen onderwijs dus in hetgeen het kind moet gelooven. (al. 3).

Het komt mij voor, dat deze omschrijving duidelijk is, in overeenstemming geheel met of juister nog gezegd een weergeven van de woorden der wet. En uit deze omschrijving volgt m. i. gelijk boven reeds is te kennen gegeven klaar en logisch, dat den kinderen o. a. niet mag worden geleerd te gelooven aan een Opperwezen. Wie toch dit den kinderen leert, onderwijst hen niet in een der vakken van art. 1, hij prent hen ook niet in, hoe zij moeten handelen; maar hij zou hen leeren, hoe zij moeten gelooven.

Het is echter niet te ontkennen, dat de meeste sprekers der meerderheid hieromtrent anders dachten. Terwijl velen om strijd het ontwerp loofden, dat alleen van deugden spreekt (een objectief begrip), meenden zij toch, dat de onderwijzer moest opwekken niet alleen tot deugden, maar ook tot *godsvrucht*. * Zelfs sprekers, die ter toelichting hunner opvatting dezelfde woorden gebruikten als gecursiveerd in bovenstaande omschrijving, zooals de heer BLAUPOT TEN CATE, die „ten opzichte van het punt in quaestie (de opleiding tot

christelijke en maatschappelijke deugden) zou willen zeggen: zij (de kinderen) leeren hier *niet wat zij moeten gelooven* maar wat zij moeten *doen*; doen, de deugden die zij in praktijk moeten brengen" spraken van deugden *versterkt door het geloof in God* en de eeuwigheid. De heer DE BRAUW geloofde „dat men zeer goed, zonder eenig kerkgenootschappelijk leerbegrip aan te roeren, maar met erkenning en aanneming van Hem, die op aarde kwam om zondaren te redden, het kind op de school de christelijke deugd kan doen kennen¹⁾. Door den heer WIJBENGA werd met instemming geciteerd, dat het kind op de school moet worden bekend gemaakt „met het Opperwezen en Deszelfs werken en albestuur, met Christus als het licht der wereld" enz. Al waren ook niet allen wat betreft hun meening omtrent hetgeen al dan niet geoorloofd was, eenstemming — men denke bij de uitspraken der heeren DE BRAUW en WIJBENGA aan het lid der Kamer, den heer VAN RAPPARD, die de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden op de openbare school schilderde als een opleiding „evenzeer geschikt voor hem, die Christus beschouwt als bedrieger, als godslasteraar, terecht ter dood veroordeeld en gekruist, niet uit den dooden opgewekt en ten hemel opgevaren, maar wiens lichaam door zijn discipelen is gestolen, als voor den geloovigen Christen — en al lieten ook niet allen zich omtrent dit punt uitdrukkelijk uit, verreweg de meeste sprekers der meerderheid, het valt niet te loochenen, achtten het bij het openbaar onderwijs wel geoorloofd den kinderen het geloof aan God inteprenten; schoon hun stem gevende aan

¹⁾ De onderwijzer die zoo handelde kwam volgens den spreker niet op „het terrein van godsdienstige begrippen," want uitdrukkelijk verklaarde hij later, dat op dat terrein de onderwijzer, naar zijn inzien, niet behoorde. Men zou kunnen vragen, wat volgens den heer DE BRAUW dan wel godsdienstige begrippen waren, wanneer daaronder niet behoorde het geloof, dat Jezus op aarde is gekomen om zondaren te verlossen.

een ontwerp, dat den godsdienst van de school weerde, wilden zij in het onderwijs wel godsdienst gemengd.

De oorzaak hiervan schijnt moeielijk te gissen. Schroomde men wellicht, duidelijke beginselen vooropstellende, de consequentiën dier beginselen te aanvaarden? Wilde men soms het openbaar onderwijs een bolwerk doen vormen tegen het atheïsme, tegen het materialisme, „waartegen wel gewaakt en gewaarschuwd mag worden” ¹⁾ en het rationalisme, „dat niet meer is dan flauw geteem” ²⁾ of wel wilde men en bepaaldelijk zij, die spraken als de heer DE BRAUW, in het openbaar onderwijs een middel ter verbreiding van het christendom?

Welke echter de bedoeling der sprekers geweest zij, ik geloof dat het onderzoek daarnaar in dit geval bij de uitlegging der wet kan achterwege worden gelaten. Het moge toch in veler oogen te betreuren zijn, dat in ons vaderland nog belijders worden gevonden van een godsdienst, welke den Christus niet erkent, het moge nog meerderen verderfelijk toeschijnen, dat er nog aanhangers zijn van het atheïsme en het materialisme, welke gelijk de geschiedenis leert, steeds tot groote zedeloosheid, tot den ondergang van volken hebben geleid, dit neemt niet weg, dat zoowel atheïsten als materialisten Nederlanders blijven en dat, wanneer men art. 194 der Grondwet aldus interpreteert, dat de openbare school zal zijn de gemengde school voor allen, men bij de regeling van het onderwijs ook moet in het oog houden, dat de school toegankelijk moet zijn ook voor Israëlieten en atheïsten, dat daar niets mag geleerd worden in strijd ook met de begrippen omtrent godsdienst van dezen. Dat men de Grondwet aldus begreep, blijkt uit art. 16, dat het onderwijs toegankelijk verklaart voor „alle kinderen, zonder onderscheid van godsdien-

¹⁾ Zoo de heer VAN DER BRUGGHEN.

²⁾ Ibid.

stige gezindheid''; *alle kinderen*: van geloovigen dus, van welke soort ook, als van ongeloovigen. Nu zal het, dunkt mij, wel geen nader betoog behoeven, dat een school, waar Jezus den kinderen wordt voorgehouden als op aarde gekomen om zondaren te redden, als het licht der wereld, niet toegankelijk is voor den Israëliet, indien men ten minste bruikbaarheid als eerste voorwaarde voor toegankelijkheid stelt ¹⁾ en even duidelijk is het, dat een school, waar geloof aan God wordt ingeprent of bij het onderwijs dit geloof als reeds ingeprent, als vaststaande wordt aangenomen, niet aannemelijk is voor hem, die het bestaan van een Opperwezen loochent.

Logica eischt m. i. op een school, waar niets mag worden geleerd, wat in strijd is met de godsdienstige begrippen van eenig kind, dat de onderwijzer zich volstrekt onthoude den kinderen iets te leeren *gelooven*. En wanneer ik dan in art. 23 al. 1 en 3, streng opgevat, lees wat mij een noodzakelijk gevolg, een eisch schijnt van art. 16, dan meen ik aan die beide alinea's geen bedoeling te mogen hechten, die uit de woorden niet blijkt, veeleer zelfs daarmede in strijd is.

✓

Tusschen de eerste en derde alinea in de wet nog opgenomen

¹⁾ Niet op zich zelf natuurlijk, maar toch wel in dezen. Zoo meende ook bij het debat over art. 16 de heer GODEFROI: „de openbare school toegankelijk voor alle kinderen, bruikbaar dus ook — want daarin ligt de noodzakelijke voorwaarde der toegankelijkheid.” Zoo eveneens de heer VAN NISSEN TOT SEVENAER, die stemde tegen het amendement, dat de oprichting beoogde van afzonderlijke scholen voor Israëlieten, omdat het naar zijne meening grondwetsverkrachting zou zijn, indien de openbare school zoo werd ingericht, dat zij niet *bruikbaar* was voor allen.

Trouwens het geheele amendement — men leze de rede van den voorsteller, den heer ELOUT VAN SOETERWOUDE — komt mij voor niet een uiting te zijn van bezorgdheid voor de Israëlieten, opdat zij niet zouden behoeven aan te hooren een christelijk onderwijs, maar een bewijs van den wensch om op de school te *brenge*n een positief christelijk element, hetwelk men voelde, dat zonder dat amendement ter wille der Israëlieten d. w. z. niet dus om de toegankelijkheid maar om de bruikbaarheid voor dezen, op de school niet zou kunnen zijn.

een tweede alinea: De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Ik geloof den zin dezer woorden niet beter te kunnen aangeven dan door aan te halen de uitlegging daarvan door den minister van Justitie: „Ergernis en niet-eerbiediging”, zeide deze, „is het, op krenkende wijze, met minachting, in tegenwoordigheid van anderen te spreken over hunne godsdienstige overtuiging, het is het in hunne tegenwoordigheid in tegenstelling plaatsen van een andere overtuiging als een betere, het is, met een woord, het niet met nauwgezetheid van geweten vermijden, dáár, waar personen van een andere godsdienstige overtuiging aanwezig zijn, en derhalve op de gemengde school, van alle poging tot proselytisme. Het is, het zich niet daarvan onthouden als van een krenking van het recht des gewetens, het zich niet onthouden van mededeeling van alle denkbeelden, die omtrent de waarde van eigen leerbegrippen twijfel zouden kunnen doen ontstaan — dat is het niet eerbiedigen van de godsdienstige overtuiging van anderen en dat is kwetsend”.

Wie deze definitie leest, dien zal het duidelijk zijn, dat daaronder niet komt het geval, dat de onderwijzer b.v. sprekende tot Katholieke kinderen dezen bij zijn opleiding tot deugdsbe-trachting het Katholieke geloof voorhoudt zonder in het minst laatdunkend of minachtend zich uit te laten over het Protes-tantisme: of wie meenen mocht, dat te midden van kinderen van verschillende gezindten dit nog een poging tot proselytisme zou kunnen worden genoemd, hetgeen ik overigens niet inzie, denke voor dit voorbeeld aan een klasse van onvermengd Katholieke leerlingen. Hier dan toch zeker zou volgens de uitlegging van den minister dergelijke handelwijze van den onderwijzer (met het oog op al. 2 alleen natuurlijk) wel geoor-loofd zijn.

En zou men nu, afgescheiden van de aangehaalde uitlegging, ook wel in ernst kunnen beweren, dat dit strijdig zou zijn met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van den Protestant? Kan het dezen laatste een rechtmatige reden tot ergernis zijn, dat de Katholiek kerken bouwt, daar ter kerke gaat, zijn kinderen er heen zendt om in hun geloof onderwezen te worden? Is het in waarheid strijdig met den eerbied verschuldigd aan den Protestantschen godsdienst, dat een Katholiek zijn kinderen onderricht in het Katholiek geloof? Immers niet, of wordt dit soms anders, wanneer niet de ouders zelf, maar een onderwijzer (ik zeg niet: der openbare school, want ik heb thans alleen op al. 2 het oog) dit doet? Ik geloof het niet. De natuurlijke zin der woorden van al. 2 geheel overeenstemmende met de uitlegging door den minister daaraan gegeven, verhindert zulk een handelwijze van den onderwijzer niet; dit verbiedt eerst, en daartoe is deze ook als geschreven te beschouwen, de bepaling, dat het onderwijs in den godsdienst niet op den school behoort; dit verbiedt al. 3.

Ik kan dus niet instemmen met de opvatting als zoude al. 2 het geven van onderwijs in den godsdienst verbieden. Vele sprekers in de beraadslagingen schijnen echter deze meening te zijn toegedaan geweest — men hoore o. a. den heer DE BRAUW. Hij (de onderwijzer) moet bij de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden eerbiedigen de godsdienstige begrippen van anderen. Doet hij anders, dan komt de onderwijzer op het terrein van godsdienstige begrippen — en beschouwden deze alinea eigenlijk als het „hoofdvoorschrift” (de heer THORBECKE¹⁾ b.v.) in dit artikel.

Zij, die deze opvatting zijn toegedaan, stellen zich blijkbaar geheel op het standpunt van den andersdenkende en meenen dat, daar vele onontwikkelden er zich aan ergeren,

¹⁾ Handelingen 1856—1857 pag. 1096.

zoo in hun bijzijn een andersdenkende tegenover zijn eigen geloofsgenooten met waardeering over zijn geloof spreekt, zonder zich opzettelijk oneerbiedig over hunne godsdienstige begrippen uittelaten, om die velen, maar niet allen, de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen leiden moet tot een volkomen zwijgen over die godsdienstige begrippen. Mij schijnt het echter toe, dat men zich moet stellen op het standpunt van hem, die bij zijn handelingen dit voorschrift moet in acht nemen, die de bepaling zou kunnen overtreden, op het standpunt van den onderwijzer; *dezen* wordt in de tweede alinea een verplichting opgelegd, de verplichting in de eerste plaats om niets te *doen* of te *leeren*, wat in strijd is met den eerbied door hem verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van wie anders denkt dan hij, aan welken eerbied de onderwijzer m. i. niet te kort doet, zoolang hij zich niet oneerbiedig of laatlunkend uitlaat over de begrippen van anderen; en wat betreft de tweede verplichting van den onderwijzer om niets *toetelaten* wat in strijd is met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden, niet toetelaten dus, dat anderen handelen in strijd met dien door hen verschuldigten eerbied, voor die anderen geldt hetzelfde wat voor den onderwijzer geldt, en deze moet zorgen, dat die anderen niet uit het oog verliezen de verplichting, die op hen evengoed rust als op hem zelf. Eerst dan, wanneer de onderwijzer hiervoor te zorgen verzuimt of zelf zich laatlunkend uitlaat over het geloof van anderen, acht ik met den minister VAN DER BRUGGHEN de bepaling der tweede alinea overtreden. En wanneer dan toch een onontwikkelde of fanatieke zich ergert aan woorden of daden van den onderwijzer, uitgesproken of gepleegd zonder het minste opzet tot krenking, dan acht ik dit wel verkeerd op de openbare school en het komt mij ook voor, dat dit niet zal kunnen plaats hebben bij een juiste toepassing der wet, die den onderwijzer in al. 3 ver-

biedt op het terrein der godsdienstige begrippen te treden en dus ook niet toelaat, dat hij met waardeering spreekt over zijn geloof, maar ik kan het behoedmiddel daartegen niet lezen in al. 2. En, mij dunkt, ook vele leden uit de Vertegenwoordiging kunnen deze meening niet zijn toegedaan geweest. In art. 16 toch was verklaard, dat de school toegankelijk moest zijn ook voor den Israëliet en ook voor den atheïst; het woord *andersdenkenden* in al. 2 van art. 23 vatte men zoo ruim mogelijk op. De overgroote meerderheid, zoo zeide het Verslag der Commissie van Rapporteurs, achtte die alinea, in vergelijking met het vroegere ontwerp verbeterd, voor zoover thans eerbied voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden in het algemeen als plicht werd opgelegd en die eerbied niet meer werd beperkt tot de begrippen der gezindte, waartoe de schoolgaande kinderen behooren. Daargelaten nu nog, dat onder die *schoolgaande* kinderen reeds Israëlieten en atheïsten kunnen zijn, nu men den onderwijzer verbood te handelen in strijd met den eerbied verschuldigd aan *ieder* andersdenkende, was het toch zeker ook wel de bedoeling, dat die onderwijzer ook niet mocht handelen in strijd met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van den Israëliet en den vrijdenker; en wanneer men dan bedenkt, hoe vele leden der meerderheid wel een gedeelte van den godsdienst in het algemeen en in het bijzonder van den christelijken op de school geoorloofd achtten, kan men dan wel volhouden, dat die leden meenden, dat eerbiediging van godsdienstige begrippen moest leiden tot een zwijgen over die begrippen? Immers niet, want dan zouden zij niet hebben kunnen beweren, dat op de school ook moest worden opgeleid tot godsvrucht, tot deugden versterkt door het geloof aan God en de eeuwigheid, tot het geloof in Christus als het licht der wereld en den redder van zondaren.

Eerder dan de tweede alinea te erkennen als het hoofd-

voorschrift der 3 alinea's van art. 23, acht ik haar een noodzakelijk *gevolg* van de eerste en derde alinea. Wie toch den kinderen deugden moet inprenten, mag hen niet voorgaan in de ondeugd van te spotten met de edelste en heiligste gevoelens van zijn naaste. Wie het kind niet mag *leeren* gelooven, mag ook het geloof van het kind niet *ondermijnen*. En niemand, die bedenkt hoe grooten invloed de onderwijzer op den leerling, inzonderheid den nog zoo jeugdigen heeft, zal ontkennen, dat de onderwijzer, die met minachting spreekt over de godsdienstige begrippen van een kind, dat kind zelf ook zijn eigen geloof zou leeren minachten.

De wijziging, welke de Wet van 1857 onderging in het jaar 1878, heeft in het artikel, waarvan ik gepoogd heb hier boven een uitlegging te geven, geen beduidende verandering gebracht. De wet van 1878 was hoezeer wél in den vorm, echter in het wezen der zaak geen nieuwe schoolwet; zij was een wijziging slechts der vorige; zij beoogde niet een beslissing in zake de *schoolquaestie*, niet een uitspraak omtrent de vraag of de openbare school zou zijn de gemengde of gesplitste, deze was gedaan in 1857; maar een oplossing beproefde zij van de *onderwijsquaestie*; zij bracht veranderingen in de wet van 1857, naar aanleiding van bezwaren betreffende de vakken van onderwijs, de lokalen, het aantal onderwijzers enz. Uitdrukkelijk verklaarde de minister dat het ontwerp, wat aangaat de eerstgenoemde, de schoolquaestie, getrouw bleef aan de grondslagen der wet van 1857; van de zijde der liberale partij, meerderheid der beide Kamers, ondervond deze verklaring geenerlei afkeuring, van die zijde werd geen enkele poging gedaan om op de beslissing vóór een en twintig jaar gevallen, terug te komen, zoodat ook de Vertegenwoordiging door bijna eensluidend art. 23 der bestaande wet over te nemen

geacht kan worden in de regeling van het karakter der gemengde school geen verandering bedoeld te hebben.

Daar het ontwerp van den Minister KAPPEIJNE, gelijk reeds boven is gezegd, den vorm had van een geheel nieuwe wet en er dus ook over de artikelen, die op de schoolquaestie betrekking hadden, gestemd zou moeten worden, was het te verwachten, dat de tegenstanders der gemengde school hun meening omtrent deze quaestie niet zouden achterhouden. Niet minder zelfs dan twintig van de dertig leden der rechterzijde bestreden bij de openbare beraadslagingen de gemengde school en ontwikkelden daartegen hoofdzakelijk dezelfde bezwaren als ook in 1857 tegen het toen ontworpen stelsel waren aangevoerd. Bij de behandeling der artikelen liet men echter anders dan in 1857 de bepaling, dat de openbare school toegankelijk zou zijn voor kinderen van alle gezindheden onaangetast, doch onderwierp daarentegen twee andere amendementen aan stemming. Het eerste, voorgesteld door den Heer VAN ZINNICQ BERGMANN gaf aan de gemeenten het recht subsidie te verleen en aan bijzondere niet-openbare scholen; het tweede van den Heer DE JONGE strekte tot weglating van het woord *christelijke* in de uitdrukking „op-leiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.” Beide deze pogingen tot wijziging der vorige schoolwet werden evenwel door de meerderheid verijdeld.

De wijzigingen van de Regeering zelve en door de Vertegenwoordiging ook aangenomen waren van zeer ondergeschikt belang. De hoofdbepaling omtrent het begrip *neutraliteit*, het voorschrift, dat het onderwijs onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar wordt gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden, terwijl het onderwijs in den godsdienst wordt overgelaten aan de Kerkgenootschappen — de eerste en het begin der derde alinea van art. 23 der wet van 1857 — ging onveranderd over in

de eerste en vierde alinea van art. 33 der wet van 1878 met dit verschil alleen, dat de laatste het godsdienstonderwijs overliet niet aan de Kerkgenootschappen maar aan de godsdienstleeraren. Dat dit onderscheid van zeer geringe of eigenlijk geen betekenis was, blijkt voldoende uit de redactie van de vierde alinea, die sprak van een onderwijs, dat *blijft* overgelaten. De tweede alinea van art. 23: de onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toetelaten wat strijdig is met de eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden werd al. 2 van art. 33. Nieuw bevat art. 33 daarentegen een bijzondere strafbepaling voor den onderwijzer, die dit verbod overtreedt: schorsing door den Koning voor hoogstens een jaar en bij herhaling voor onbepaalden tijd. De slotbepaling van art. 23, dat de schoollocalen voor het godsdienstonderwijs der schoolgaande kinderen konden worden beschikbaar gesteld, verviel; daarvoor kwam in de plaats het navolgende zelfstandige art. 22: „Bij de regeling der schooltijden wordt door het vrijgeven van uitdrukkelijk in de regeling genoemde uren gezorgd, dat de schoolgaande kinderen van de godsdienstleeraren godsdienstonderwijs kunnen genieten. Onder voorwaarden door Burgemeester en Wethouders in overleg met den districts-schoolopziener te bepalen, worden de schoollocalen, des noodig, verwarmd en verlicht, voor dit godsdienstonderwijs beschikbaar gesteld.”

Ook hier dus geen principieele verandering, alleen een praktische verbetering. Een middel slechts om beter „het lofelijk denkbeeld van den wetgever van 1857” (Memorie van Toelichting) te verwezenlijken, een nieuwe waarborg, dat van de zijde der burgerlijke overheid, die anders de lesuren wel zoo kon regelen, dat het den kinderen door vermoeidheid en langdurige inspanning onmogelijk zou zijn het onderwijs van den godsdienstleeraar met vrucht te volgen, geen belemmering zou worden in den weg gelegd aan de vervulling van den

wensch der wet, dat de kinderen niet zouden verstoken zijn van het genot van onderwijs in den godsdienst.

In het neutraal karakter der openbare school, dit zal niemand ontkennen, is in 1878 geen wijziging gebracht.

Hoofddoel van het onderwijs is gebleven het wetenschappelijke onderwijs en de ontwikkeling daardoor van het verstand der kinderen. Nevendoel is de opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden, terwijl het godsdienstonderwijs van de school onbepaald blijft uitgesloten.

Hoezeer ook de 2 alinea een voor de praktijk zeer heilzaam voorschrift bevat, deze bepalingen, de eerste en vierde alinea van art. 33 komen mij voor de kern van het geheele artikel te zijn, deze beide alinea's bepalen in hoofdzaak, welk het karakter is der openbare school.

Mocht ik mij naar aanleiding van deze bepaling van dat begrip, naar aanleiding wel van de veel besproken woorden *opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden* voor een oogenblik aan critiek wagen, om daardoor ook tegelijk beter den zin dier woorden te doen uitkomen, mijne opmerkingen zouden betreffen het daarin voorkomende woord *opleiding*.

Wie toch het slot der eerste alinea alléén leest, denkt niet aan een opleiding bestemd b. v. om slechts vruchten te dragen gedurende de schooljaren, maar aan een opleiding ook voor het geheele verdere leven van het kind. En zulk een opleiding kan de neutrale school niet geven en beoogt zij ook niet te geven om de bepaling in de vierde alinea vervat. Het is ongetwijfeld wel mogelijk jonge kinderen liefde in te boezemen voor deugd en goede zeden, zonder hunne godsdienstige begrippen te ontwikkelen, omdat de hun voorgehouden zede-leer zal overeenstemmen met hun natuurlijk gevoel voor goed en kwaad; maar wanneer het kind, ouder geworden, tot zelf-

standig nadenken is gekomen, zal het aan de uit haren aard oppervlakkige zedelessen van den onderwijzer niet genoeg hebben. Dan behoeft het kind meer, dan behoeft het een grondslag voor zijn deugden. En die grondslag, de godsdienst voor den geloovige, andere begrippen voor den materialist en atheïst kan de openbare school niet leggen, omdat hare neutraliteit, die haar verbiedt op het terrein der godsdienstige begrippen of opvattingen omtrent den godsdienst te komen, dit verhindert.

Opleiden in den eigenlijken, volledigen zin des woords doet de openbare school niet, want het onderwijs der Kerk, hoewel door de wet begeerd en in de hand gewerkt, behoort niet tot het openbaar onderwijs. Wat de school daarentegen wel doet en moet doen, wordt helder aangetoond in de reeds meermalen aangehaalde voortreffelijke rede van den minister VAN DER BRUGGHEN bij de behandeling der wet van 1857. Na gezegd te hebben, dat op de openbare school geen sprake is van onderwijs in den godsdienst, in het christendom, in het leerbegrip, laat hij volgen: „Alleen is ook dit de eisch van die school, dat het zaad elders geworpen en tot een plant opgeschoten, derwijze in die school kunne worden overgebracht, dat daar de groei van die teere plant niet door de verschroeiende hitte van schoolzonden en allerlei ondeugden in haren wasdom worde belemmerd; dat niet op de school ongehoorzaamheid en leugen en zoo menigerlei zedelijke krankheid mogen worden gekweekt en toegelaten, die den voorspoedigen groei van die plant zouden in den weg staan. Dat is het eenige, en dat is het *opvoedende* christelijke element, dat men op de school moet hebben en dat daar niet gemist kan worden.” Zeer juist m. i.; en meer kan de openbare school ook niet doen. Daarin bestaat wat de wet noemt opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden, dat de onderwijzer onderhoude, wat de Kerk en het huisgezin den kinderen leeren; hij wijze hen daartoe, zoo vaak hem daartoe de gelegenheid geschikt voorkomt, hetzij b. v. naar

aanleiding van de Geschiedenis of van verhalen door de kinderen gelezen, hetzij naar aanleiding van goede of verkeerde handelingen door hen in of buiten ¹⁾ de school gepleegd, op de praktische gevolgen uit hetgeen zij van den godsdienstleeraar geleerd hebben, op de regelen van zedeleer die ook deze hen zal hebben voorgehouden; zoo handelende zal hij tevens door den invloed, dien zijn woorden en vermaningen op de kinderen hebben, hen begrippen van deugd inprenten, die begrippen bij hen versterken, en daardoor medewerken en medehelpen aan de opleiding door godsdienstleeraar en ouders. Neen, de openbare school is niet zoo dwaas, boomen zonder wortels te willen planten; zij laat het planten van den boom met zijn wortels over aan de Kerk en het huisgezin; zij waakt en zorgt alleen, dat de verzengende zonnehitte, de droogte of de gure wind het hoewel meestal in zeer vruchtbare aarde geplante toch nog teedere boompje in zijn groei niet belemmere en werkt daardoor tegelijk mede tot de ontwikkeling en den bloei van het plantje.

Het komt mij voor, dat dit karakter van de openbare school wel in het oog gehouden moet worden, want daarin ligt naar mijn oordeel haar voorname verschil met de bijzondere school. De heer BLAUPOT TEN CATE wees bij de wet van 1857 op het hoofdverschil in inzicht tusschen de toenmalige partijen. De eene, de minderheid, meende, dat onderwijs *was* opvoeding en wenschte daarom de confessionele school, de meerderheid was van oordeel, dat het onderwijs *behoort tot* de opvoeding. De huiselijke opleiding, de opleiding van den godsdienstleeraar en de opleiding op de lagere school gezamenlijk, moeten het kind

¹⁾ Ook *buiten*. „Tot de maatschappelijke deugden”, zoo meldde een circulaire van het schooltoezicht in het district Breda, Dec. 1882 „welker aankweeking art. 33 voorschrijft, behooren orde en ingetogenheid, in één woord fatsoenlijkheid, niet alleen gedurende den schooltijd en binnen de schoolmuren, maar *altijd en overal*” Zeer juist m. i.

opvoeden en vormen, zoowel zedelijk als verstandelijk; voor de zedelijke opleiding moeten voornamelijk het huisgezin en de Kerk zorgen, de verstandelijke opleiding is de voornaamste taak der openbare lagere school; de neutraliteit van deze, die haar verhindert den kinderen den grondslag hunner deugden in te prenten, maakt dat de zedelijke vorming slechts neven-doel van haar onderwijs kan zijn. De confessionele school daarentegen kan zoowel zedelijk als verstandelijk opleiden.

Dit vormt tusschen beide een belangrijk onderscheid, een verschil in doel, in bestemming, hetwelk maakt, dat men ook de neutrale school niet met de confessionele op één lijn kan stellen.

Dat verschil schijnt echter niet altijd in het oog gehouden te zijn. Daartoe verleid waarschijnlijk door het woord *opleiding* hebben de tegenstanders der neutrale school naar *hun* denkbeelden omtrent de strekking van het onderwijs beoordeeld een school, wier inrichting berust op geheel andere denkbeelden. Terwijl de openbare school in werkelijkheid slechts in den boven omschreven zin beoogt mede te werken aan de zedelijke opleiding van het kind, meende men, dat zij een volledige opvoeding voorspiegelde en bedoelde en menige aanval tegen de schoolwet is, naar het mij voorkomt, gevolg dezer verwarring geweest.

Van waar anders die felle tegenstand tegen het woord *christelijke*? Na hetgeen ik bij de behandeling der Wet van 1857 als mijne meening omtrent de door de wet bedoelde beteekenis van dat woord heb trachten aan te toonen, zal het geen betoog behoeven, dat ik, de luttele practische waarde eener verklaring erkennende, evenwel die uitdrukking niet ongepast vind. ¹⁾ Maar ook wanneer men, gelijk de tegen-

¹⁾ Eensdeels zelfs komt mij de opname van dat woord in de wet van 1857 prijzenswaardig en nuttig voor. Voor zoover toch de petitionarissen tegen het tweede ontwerp van REENEN bevreemd waren en meenden, dat dat ontwerp vijandig

standers der gemengde school blijkbaar moeten doen, in dat woord geen verklaring ziet, maar denkt aan een tweeledige opleiding, aan eene tot alle maatschappelijke en eene tot alle christelijke deugden, is dan nog dat woord wel louter bedrog? De school belooft dan opleiding tot christelijke deugden, doch sluit daarbij uit, wat een eerste vereischte is tot dergelijke opleiding: het onderwijs in den christelijken godsdienst; dit is zoo; doch nu moet men niet vragen: past iets dergelijks in mijn stelsel, volgens hetwelk onderwijs is opvoeding; zeer zeker, wanneer men dit van het onderwijs verwacht, is het bezigen van het woord *christelijke* niets dan afkeurenswaardig bedrog; doch dan moet men letten op het stelsel van hen

gezind was tegen het christendom, was het zeer zeker *geruststellend* om uitdrukkelijk te verklaren, dat de opleiding tot zedelijkheid, welke het ontwerp van REENEN voorschreef, was en moest zijn een opleiding tot die zeden, welke als daaraan ontleend zijnde, overeenstemmen met de zedeleer van het christendom.

Maar aan de andere zijde, wanneer men let, niet alleen op hetgeen de petitionarissen tegen de bedoeling van den voorsteller verkeerdelijk in dat ontwerp zagen, maar ook op hetgeen zij in de plaats van de voorgestelde regeling wenschten, een positief christelijke opleiding namelijk, was het dan voor een minister, die aan het bewind was gekomen om naar een middel tot bevrediging der petitionarissen te zoeken en die dus door een anders geredigeerd en veranderd artikel voor te stellen, noodwendig aanleiding moest geven tot de meening, dat de door hem gemaakte wijzigingen ook werkelijk *bedoeld* waren als middelen tot bevrediging en tegemoetkoming aan de wenschen dier petitionarissen, was het dan voor zulk een minister niet eenigermate gevaarlijk dat woord op te nemen? Lag het niet voor de hand, dat die petitionarissen, te meer nog daar zij den minister, algemeen beschouwd als den eigenlijken ontwerper der wet, steeds als een geestverwant en medestander hadden gekend, de woorden christelijke en maatschappelijke van een scheidende in de opleiding tot christelijke deugden de vervulling van hun wensch zouden lezen? En was het dan niet eenigermate te begrijpen dat zij, verheugd in de meening, van nu te zullen zien voorgeschreven, wat zij in het waarachtig belang van de jeugd en van de maatschappij achtten, wanneer zij, verder lezende, zagen, hoe de volgende bepalingen die verwachtingen geheel teleurstelden, mismoeidigd en ontstemd op het denkbeeld zouden komen, dat men door een woord hen had willen tevreden stellen?

die die woorden geschreven, er hun goedkeuring en stem aan gegeven hebben. Dan moet men vragen: *behoort* zulk een opleiding *tot* de opvoeding, draagt zij iets bij tot de zedelijke vorming van het kind. En geen onpartijdige zal dunkt mij ontkennen, dat het inprenten door den onderwijzer, juist den onderwijzer, van de regelen der zedeleer van het christendom ook aan een positief christelijke opleiding slechts ten goede kan komen.

Hoe anders dan tengevolge dier verwarring en onjuiste beoordeeling kan men gelijk de heer VAN WASSENAER VAN CATWIJCK beweren ¹⁾, dat in artt. 22 en 33 der wet van 1878 twee vijandige machten tegenover elkaar staan? Volkomen waar wederom, wanneer men in art. 33 een volledige opvoeding leest; dan voorzeker ware het niet te rijmen dat de wet in het eene artikel (33) een zedelijke opleiding zonder godsdienst blijkt mogelijk te achten en in art. 22 aanspoort tot en begunstigt een onderwijs hetwelk leert, dat zonder godsdienst geen waarachtige zedelijke opleiding kan plaats hebben.

Hoe anders is men tot den boom zonder den wortel gekomen, dan omdat men scheen te meenen, dat de openbare school werkelijk een boom bedoelde te planten terwijl zij slechts den bloei wil beschermen en bevorderen van een door anderen geplanten boom?

En verkeerde ook niet de heer VAN NISPEN TOT SEVENAER onder den invloed dier verwarring, toen hij verdedigde ²⁾, dat de grondwet à défaut van de confessionele school — dat wil in verband met zijn voorgaande betoog, naar ik meen, zeggen, dat de grondwet, ook wanneer zij als openbare school niet toelaat de confessionele en dus de gemengde wil — zij evenwel zou veroorlooven het subsidieeren der confessionele school,

¹⁾ Handelingen Tweede Kamer 1878 pag. 1191.

²⁾ Handelingen Tweede Kamer 1878 pag. 962.

terwijl hij toegeeft, dat de vrijheid om bijzondere scholen op te richten alleen is toegestaan „onder voorwaarde dat het voortbestaan, de behoorlijke instandhouding en de algemeene verspreiding van openbaar onderwijs zou zijn en blijven verzekerd”? Op zich zelve, ook wanneer de confessionele en neutrale school inrichtingen waren met gelijk doel en gelijke bestemming, klinkt het reeds vreemd, dat de grondwet zou toelaten de eene in de hand te werken, terwijl zij de andere algemeen verspreid wilde zien; maar wanneer men bedenkt dat de confessionele school meer kan geven dan de neutrale, in meerdere mate, ja geheel de taak der ouders om hun kinderen op te voeden kan overnemen, terwijl de tegenwoordige openbare school slechts in zeer beperkte mate voor de zedelijke opleiding van het kind kan zorgen, klinkt zulk betoog dan nog niet vreemder, zelfs onbegrijpelijk? Immers ieder, zoowel de atheïst als de orthodox geloovige zal liever zijn kinderen zenden naar *zijne* confessionele school, waar *zijn* godsdienst, *zijn* grondslag voor zijn zedelijkheidsbegrippen hun worden geleerd, dan naar een school, die de zedelijke opleiding grootendeels aan anderen moet overlaten. Een ieder door subsidie in de gelegenheid stellen om bijzonder onderwijs te genieten (en ook de heer VAN NISPEN bedoelde niet een ondersteuning alleen van Katholieken) zou uitloopen op geheele vernietiging van het neutraal onderwijs en dergelijke ondersteuning, hoe gering ook, zou dus nooit strooken met den geest der grondwet indien deze (wat ik hier in het midden laat) instandhouding en algemeene verspreiding wilde van de gemengde school.

Ik geloof, dat bovengenoemde bedenkingen tegen de schoolwet en de thesis van den heer VAN NISPEN voortspuiten uit de meening, dat de wet op de openbare school een volledige zedelijke opleiding bedoelde en mogelijk achtte. Men lette niet op de gronddenkbeelden van hen, die de wet hebben tot stand gebracht en die niet beoogden en dus

ook niet wilden voorspiegelen, dat de school de geheele en volledige opvoeding zou geven maar alleen wilden, dat zij deel zou uitmaken van die geheele opvoeding. Men verzuimde de woorden „opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden” te beschouwen in verband met de bepaling, die het godsdienstonderwijs van de school uitsluit, met de bepalingen, die door dat over te laten en aan te bevelen aan den godsdienstleeraar en het geven daarvan (men denke aan art. 22) zooveel mogelijk te begunstigen en in de hand te werken, bewezen, dat de wetgever beseftte, wat hij uitsloot en hoe nuttig en wenschelijk het was, dat dat onderwijs toch wèl gegeven werd. In plaats van die op zich zelve genomen met elkaar strijdende bepalingen in onderling verband te beschouwen en dan met het oog op het doel, dat de wetgever beoogde met het openbaar onderwijs, te onderzoeken of het resultaat, waartoe die beschouwing voerde, aan dat doel beantwoordde, stelde men deze bepalingen ieder afzonderlijk tegenover elkander en zoo doende slaagde men in schijn er in het onhoudbare en ongerijmde der ontworpen regeling aan te toonen. Doch ook slechts in schijn; want zoo doende handelde men ongeveer gelijk de beoordeelaar eener wet, die wanneer deze in twee artikelen in het eene een regel stelt en in het tweede een uitzondering maakt op dien regel, gaat wijzen op het dwaze eener wet, die in het eene artikel, het algemeene, het later uitgezonderde geval natuurlijk wèl toelaat en in het tweede het speciale, datzelfde geval nu uitsluit. En tegen zulk een beoordeeling zijn voorzeker weinig wetten bestand.

Al meen ik ook, dat tegen dergelijke critiek de wetgever zijn wetten niet behoeft te wapenen, een artikel echter, dat zoozeer de aandacht trekt van het geheele publiek, zoozeer beoordeeld en veroordeeld wordt door personen, die niet in de gelegenheid zijn den zin van het artikel anders dan uit het artikel zelve op te sporen, moet dunkt mij zooveel moge-

lijk voorkomen, dat hare redactie aanleiding kan geven tot voor de hand liggende, maar onjuiste gevolgtrekkingen. En menig bitter verwijt tegen de neutrale school zou waarschijnlijk achterwege zijn gebleven, indien de wet in plaats van woorden te bezigen, waaraan velen een andere beteekenis hechten, dan zij er mede bedoelde (gelijk het woord *christelijke*) en in stede van haar bedoeling te laten opmaken uit tegenstrijdige uitdrukkingen en voorschriften, *duidelijk* te kennen gaf, hetgeen ik evenwél meen, dat zij ook thans te kennen *wil* geven, dat hoofddoel van het openbaar onderwijs is de ontwikkeling van het verstand der leerlingen door onderwijs in de vakken omschreven in art. 2, terwijl de onderwijzer tevens, zooveel hem dit mogelijk is, zonder op het gebied der godsdienstige begrippen te treden, welk terrein den godsdienstleeraar en het huisgezin alleen behoort, moet *medewerken* tot de *zedelijke vorming* van het kind.

* . *

Een vergelijking tusschen de wetten van 1806 en die van 1857 en 1878 doet — ten gevolge van de gewijzigde opvatting omtrent het woord *christelijke* en de verandering der uitsluiting van het leerstellig onderwijs in de uitsluiting van den godsdienst — een niet te miskennen verschil tusschen de eerste en beide laatsten in het oog springen. Allen beoogen zij de gemengde school, de school toegankelijk voor ieder kind, zonder onderscheid van de godsdienstige gezindheid zijner ouders, en allen willen zij, dat het onderwijs iets meer doet dan alleen verstandelijk ontwikkelen, dat het ook eenigermate opvoedt, zedelijk vormt. Wel is daarom de hoofdgedachte der drie wetgevingen dezelfde en in zoo verre konden ook de Ministers in 1857 en 1878 te recht verklaren, dat zij in hun ontwerpen getrouw bleven aan den grondslag van de wet van 1806. Doch

juist in dat meerdere, dat men van het onderwijs verlangde na de ontwikkeling der verstandelijke vermogens, in de zedelijk opleiding ligt het verschil tusschen de eerste en de beide latere wetten. In de wet van 1806 was deze zedelijke opleiding hoofddoel en werd het onderwijs in kundigheden beschouwd grootendeels als middel tot betere verwezenlijking dier opleiding — in de beide latere wetgevingen was de verstandelijke ontwikkeling hoofdzaak, de vorming van het karakter nevensdoel. De wet van 1806 beoogde een positief christelijke, wellicht, opzettelijk of onbewust, een positief Protestantsche opvoeding — in het onderwijs der wetten van 1857 en 1878 daarentegen is geen Protestantisch, geen positief christelijk, zelfs geen godsdienstig maar alleen een ethisch element aanwezig. In de wet van 1806 was het godsdienstonderwijs der Kerk aanvulling van de zedelijke opleiding op de school; dat zedelijk en godsdienstig schoolonderwijs behoorde volgens de bedoeling der wet zoo te zijn ingericht, dat het *alleen* reeds het kind kon opleiden tot deugdzaam en geloovig christen — in de beide latere wetten wordt de opleiding tot zedelijkheid en godsvrucht grootendeels en voornamelijk overgelaten aan den godsdienstleeraar bestaat de zedelijke opleiding op de school meer in het onderhouden van wat die godsdienstleeraar heeft geleerd.

Niet dus in de ontwikkeling der verstandelijke vermogens ligt het onderscheid tusschen de verschillende wetten; immers, al is ook de kring der „gepaste en nuttige kundigheden” uitgebreid en het onderwijs in dit opzicht telkens verbeterd, het doel, waarmede deze kundigheden onderwezen worden, is hetzelfde gebleven; maar in de beteekenis en de bedoeling der „opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden” is dit onderscheid gelegen. Vergis ik mij niet, dan verschilt het openbaar onderwijs der wet van 1806, uitgevoerd, zooals deze in den beginne werd, in protestantschen zin niet veel van het onderwijs, dat thans gegeven wordt op de *christelijke*

school, op de *school met den Bijbel*; het openbaar onderwijs der wetten van 1857 en 1878 daarentegen is de meer consequente uitwerking van het beginsel, dat de meerderheid der Vertegenwoordiging en de Regeering in de Grondwet meenden te moeten lezen: de school toegankelijk en bruikbaar voor ieder kind zonder onderscheid van geloofsovertuiging of godsdienstige gezindheid.

HOOFDSTUK II.

Het tegenwoordige onderwijs op de openbare lagere school bestaat uit twee bestanddeelen, welke duidelijk moeten onderscheiden worden om te kunnen beoordeelen, wat niet behoort bij of tot dat onderwijs.

In de eerste plaats omvat het een oordeelkundig, verstandelijk vormend onderricht in kundigheden, in de bij de wet voorgeschreven leervakken: onderricht in het lezen, schrijven, rekenen, de beginselen der vormleer, die der Nederlandsche taal, die der Vaderlandsche geschiedenis, die der Aardrijkskunde, die van de kennis der natuur, het zingen en de nuttige handwerken voor meisjes, terwijl facultatief is gelaten het onderwijs in de beginselen der Fransche, Hoogduitsche en Engelsche talen, in die der algemeene geschiedenis, die der wiskunde, het handteekenen, de beginselen der landbouwkunde, de gymnastiek en de fraaie handwerken voor meisjes (art. 2 der wet van 1878)

en in de tweede plaats moeten den kinderen worden voorgehouden en ingeprent de regelen van zedeleer in onze samenleving erkend en aangenomen, de maatschappelijke moraal.

Dit is al wat op de openbare school geleerd mag en moet worden; van godsdienstige opleiding, van het inprenten van eenig geloof is geen sprake.

Ook ik meen daarom, dat de school is *godsdienstloos*; niet goddeloos maar godsdienstloos; *loos* hier niet gebezigd in de beteekenis, welke het heeft in het woord *zedeloos*, maar in

den eenvoudigen zin van *zonder*; godsdienstloos ook niettegenstaande de opleiding tot deugden, niettegenstaande ook het woord *christelijke*, want de hier behalve *maatschappelijke* ook *christelijk* geheeten deugden vormen niet een gedeelte van den christelijken godsdienst. Van specifiek christelijke deugden, van christelijke deugden in den godsdienstigen, den natuurlijken zin des woords toch kan hier de rede niet zijn. Immers men denke aan de 91ste vraag in de Catechismus: Wat zijn goede werken? en het antwoord daar gegeven: Alleen die *uit een waar geloof*, naar de wet van God, Hem ter eere geschieden en niet die op ons goeddunken of menscheninzettingen gegrond zijn; m. a. w. wie een christelijke deugd in praktijk wil brengen moet ook een geloovig christen zijn. En zulke deugden kunnen op de openbare school het kind niet worden ingeprent, omdat de onderwijzer het daar niet mag leeren *gelooven*. Van deugden in dien godsdienstigen zin gewaagde de meerderheid dan ook niet bij de beraadslagingen in 1857. Men had bij het begrip *deugd*, blijkens de omschrijvingen aan dat begrip gegeven en hierboven in het vorige hoofdstuk aangehaald, het oog alleen op de daad, niet op het motief.

Uit de opmerking, dat op de neutrale school geen sprake is van christelijke-godsdienstige deugden, volgt — het zij hier ter loops opgemerkt — dat tusschen de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden van art. 33 (der wet van 1878) en het godsdienstonderwijs van den geestelijke niet bestaat wat men zou kunnen noemen een rechtstreeksch, onmiddellijk verband. Men moet het zich toch, bedoel ik, niet voorstellen, als of de godsdienst en in het bijzonder de christelijke wordt verdeeld in tweeën, de deugden aan de eene en de dogma's aan de andere zijde, terwijl dan de deugden leert de onderwijzer en de godsdienstleeraar (of het huisgezin) de dogma's daaraan toevoegt. Deze voorstelling moge juist zijn met opzicht tot de wet van 1806, die een positief godsdien-

stige opleiding beoogde, bij de beide volgende wetten is dit anders. Daar wordt, omdat op de school de grondslag voor deugd niet mag gelegd worden, in beginsel de geheele zedelijke opleiding overgelaten aan de ouders en den godsdienstleeraar en is zij niet de taak van den onderwijzer; doch door den kinderen voor te houden de regelen, waarnaar zij handelen moeten, zal deze, omdat hetzelfde ook wordt geleerd, zoo niet geheel door alle, dan toch in hoofdzaak door de andere en geheel door den christelijken godsdienst, juist omdat die regelen daaraan zijn ontleend, handelen in den geest van het onderwijs van den godsdienstleeraar en in zooverre vormen beider onderwijs samen een geheel — doch onjuist ware het te meenen, dat de onderwijzer daardoor een bepaald gedeelte van het godsdienstonderricht overnam.

Godsdienstloos dus is de openbare school, maar *niet* gekant *tegen* den godsdienst. De heer DE BOSCH KEMPER verhaalt in een zijner brochures over het lager onderwijs ¹⁾ een voorbeeld van zedelijke schoolopleiding uit zijne ervaring: „Er waren drie kinderen, die een som moesten maken. Hij, die in het midden zat, was zeer vlug en had de som het eerste af. De andere, een jongen die minder vlug was en ook weinig waarheidsliefde en oprechtheid bezat keek bij zijn buurman en schreef de som af; de derde daarentegen was een oprechte waarheidslievende jongen, wien het speet, dat hij de som niet kon maken maar die te veel eerlijkheid had om de som van den anderen af te schrijven. De meester bestrafte natuurlijk den jongen die de som had afgeschreven en prees met een hartelijk woord den jongen, die de som niet had willen overschrijven. — Dat ééne woord over waarheidsliefde, oprechtheid en eerlijkheid stichtte, zonder dat er over godsdienst was gesproken.”

¹⁾ De openbare lagere school tegen de beschuldiging van godsdienstloosheid verdedigd.

Een school, waar zoo gehandeld wordt door den onderwijzer, of juist gezegd zoo gehandeld moet worden — want ik behandel niet de vraag, wat de praktijk *doet* maar wat de wet *wil* — zulk een school *uit haren aard* antigodsdienstig of vijandig tegen elken bestaanden godsdienst te noemen, zou een bewijs zijn van eerlijke onkunde of oneerlijke partijdigheid.

Integendeel het openbaar onderwijs gegeven zoo als het moet worden, bevordert, zoo niet ónmiddelrijk dan toch middelrijk, ook de godsdienstig-zedelijke opleiding; het bewerkt, het zij nogmaals gezegd, den grond, waarin godsdienstleeraar en ouders moeten planten, het beschermt het geplante voor nadeelige invloeden; en al is het ook niet te ontkennen, dat het openbaar onderwijs alléén niet voldoende is voor een volledige zedelijke opleiding, dat die opleiding voornamelijk zelfs moet komen van anderen, evenmin valt het echter naar mijne meening te loochenen, dat dat openbaar onderwijs in een *niet onbelangrijke* mate medewerkt aan de opvoeding van het kind.

Na de voorgaande opmerking, dat de wet niet bedoelde christelijke deugden in den godsdienstigen zin, zal het duidelijk zijn, dat men voor een opsomming der deugden, waartoe de wet opleiding wil, niet noodwendig behoeft te putten uit den Bijbel. Met het woord *christelijke* wil de wet slechts de verklaring afleggen, dat zij onze maatschappelijke deugden beschouwt als voortgesproten uit den beschavenden invloed van het christendom op onze zeden; de nadruk valt in de uitdrukking *alle christelijke en maatschappelijke deugden* op het woord *maatschappelijke*; niet dus, welke zijn de *christelijke*, moet men zich afvragen; maar — al kan men zich voor het antwoord op die vraag ook bedienen van den Bijbel als hulpmiddel — welke zijn de *maatschappelijke* deugden; of liever, wanneer men *deugd* hier minder op zijn plaats vindt, welke zijn de maatschappelijke *zedes*. Die alle op te noemen ware

natuurlijk niet mogelijk; wel kan men er enkele noemen, vele, maar ze allen op te sommen, zoodanig, dat uit de niet-vermelding van eene de gevolgtrekking zou mogen worden gemaakt, dat zij daarom alleen er niet toe behoorde — en wat anders zou moeten doen, wie een door de wet gebezigd collectivum in zijn afzonderlijke deelen wilde omschrijven — is even onmogelijk als in een *wet* het beeld te teekenen van wie men noemt een rechtschapen, deugdzaam mensch.

De opvattingen door mij gehuldigd omtrent het openbaar, het dusgenaamd *neutraal* onderwijs leiden tot voor de praktijk niet onbelangrijke gevolgen. Zoo is, naar mijne meening, op de school het gebed niet geoorloofd, ook al wordt daarin de naam van Christus niet genoemd en alles vermeden wat strijdig is met den aan de begrippen van andersdenkenden verschuldigten eerbied. Evenmin behoort daar van den Bijbel het „gepaste gebruik” gemaakt te worden, dat in de Boekenlijst der wet van 1806 werd aanbevolen voor de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden. De Psalmen en Gezangen mogen er niet gezongen worden, evenmin als er voor het onderwijs in het zingen liederen mogen worden gebruikt, waarin God verheerlijkt wordt of welke eenige andere godsdienstige strekking hebben; ook schrijffoorbeelden gelijk wel voorkomen als „God is liefde”, „God is rechtvaardig”, voegen niet bij het onderwijs in de schrijfkunst op de openbare school.

Niet zonder invloed is de regeling van de neutraliteit der school ook gebleven op het onderwijs in een der leervakken, voorgeschreven in art. 2: *de Geschiedenis*. Geschiedenis toch is een vak, dat zich bij uitstek leent tot subjectieve behandeling en onderwijzing. Wie geschiedenis onderwijst zal onwillekeurig, en dit is zeer begrijpelijk, daarbij doen blijken van zijn voorliefde voor eenig gedeelte daaruit, voor eenige daad of eenig persoon, verschillende naar gelang zijner persoonlijke opvattingen.

gen, inzichten of overtuigingen, een voorliefde vooral merkbaar bij trouwe aanhangers van eenig geloof of Kerkgenootschap, die dan in het onderwijs in de geschiedenis tevens een middel zien tot de godsdienstige opleiding van den leerling.

Dit laatstgenoemde doel mag de onderwijzer op de openbare school, waarvan de godsdienstige opleiding is uitgesloten, met zijn onderricht in de geschiedenis natuurlijk niet op het oog hebben. Hij mag daarom een ramp, welke een land heeft getroffen den kinderen niet voorstellen als een straf des Hemels voor daden gepleegd tegen den wil van God, hij mag een voor eenig volk gelukkige gebeurtenis hun niet mededeelen ten bewijze der liefde van God voor dat volk of als een voorbeeld van belooning voor vroomheid en godsvrucht. Maar wel mag de onderwijzer den kinderen een inzicht geven b. v. in den vooruitgang der beschaving, de verandering der maatschappelijke toestanden en verhoudingen; zijn onderwijs behoeft volstrekt niet zich te bepalen tot dor en onvruchtbaar geheugenwerk, tot het van buiten leeren van jaartallen, waarvan den kinderen na het einde hunner schooljaren niet de flauwste herinnering overblijft. Dát is geen eisch der wet; deze verlangt alleen, dat de onderwijzer blijve op het gebied der wetenschap. Wat wetenschappelijk vast staat, deele hij mede als vaststaande, wat onzeker is als onzeker; en hij doe dat objectief, verkleine niet het gewicht van een in gevolgen rijke gebeurtenis of vestige geen bijzondere aandacht op een onbeteekend feit. Hij onderwijze de geschiedenis zooals zij gebeurd is; hij verzwijge of phantaseere niets.

Wie meenen mocht, dat een onderwijzer zulk onderwijs niet geven kan zonder te handelen in strijd met het voorschrift, dat hem verbiedt iets te doen, wat strijdig is met den eerbied door hem verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van anderenkenden, zou, zoo hij omtrent de beteekenis van dat gebod dezelfde opvatting huldigt als mij de juiste toeschijnt, toonen

in den onderwijzer een eigenschap te onderstellen, die dezen juist in de oogen van ieder nadenkende voor zijn taak als opvoeder der jeugd ongeschikt moet maken. Naar mijne meening toch verbiedt dat voorschrift alleen beleedigende, krenkende, van minachting getuigende uitdrukkingen omtrent hetgeen een ander om het Kerkgenootschap, waartoe hij behoort, om zijne overtuigingen op godsdienstig gebied heilig moet zijn; het verbiedt den onderwijzer van bekende instellingen der Roomsche Kerk te spreken als *misbruik* en *verderfelijke aflaathandel*, voor welke woorden eenmaal bij Koninklijk Besluit van 10 April 1883 ¹⁾ een onderwijzer is geschorst. Maar volstrekt niet verbiedt dat voorschrift mededeeling van wat *op zich zelve* als feit, niet om de woorden waarmede of den toon waarop het medegedeeld wordt, voor den aanhanger van eenig Kerkgeloof *onaangenaam* klinken moet. Al moge b.v. de gedachte aan de Hervorming in de 16^e eeuw den katholiek wrevelig stemmen, de onderwijzer behoeft over dit in de wereldgeschiedenis gewichtig tijdperk niet te zwijgen; al is de prediking door Jezus den orthodoxen Jood een hinder, niettemin mag de onderwijzer den kinderen leeren, dat ten tijde van den Romeinschen keizer Augustus Jezus een leer predikte, welke later de godsdienst is geworden van bijna de gansche beschaafde wereld; zal wellicht de Protestant bij voorkeur met stilzwijgen de godsdiensttwisten uit den tijd van Oldenbarneveld voorbijgaan, zeer goed kan de onderwijzer ook over deze twisten spreken zonder den Protestant rechtmatige redenen tot ergernis te geven.

De Bijbelsche Geschiedenis zal als uitmakende een deel van het godsdienstonderwijs bezwaarlijk op de gemengde school kunnen worden onderwezen. Wel komen daarin hoofdfeiten voor, die gevoegelijk ook op de school voor allen zouden kun-

¹⁾ Zie Gemeentestem n°s. 1649, 1650, 1651.

nen worden geleerd, omdat niemand die in twijfel trekt, doch de meeste in den Bijbel vermelde feiten hangen zoo nauw samen met den godsdienst, dat zij niet kunnen worden onderwezen zonder op het terrein der godsdienstige of antigodsdienstige begrippen te treden; datgene, wat iedereen, zoowel de geloovige als de ongeloovige aanneemt staat in zoo onafscheidelijk verband met hetgeen alleen den rechtzinnige gelooft, dat mededeeling van het eerste zonder het laatste licht bij den kinderen een anti-orthodoxe, een door de wet niet beoogde of gewenschte indruk zou teweegbrengen.

Strijdt het met het neutraal karakter der openbare school die school te sluiten op Roomsche-Katholieke feestdagen, gelijk aannam een Koninklijk Besluit van 22 Februari 1865 Stbl. n°. 22?

Bij de vermelding dezer beslissing teekent Mr. E. L. VAN EMDEN ¹⁾ aan dat in de Gemeentestem (n°. 704) wordt betoogd, dat de Raad bevoegd om vacantedagen te bepalen, die dagen nemen mag, die hem geschikt voorkomen. „Ook de algemeen erkende christelijke feestdagen zijn niet voor alle kerkgenootschappen godsdienstige feestdagen en dus zou het raadsbesluit, waarbij op die dagen vacantie bepaald is, mede voor vernietiging vatbaar zijn. De Regeering had dus in deze zaak niet moeten vragen of de gestelde vacantedagen al dan niet Roomsche-Katholieke feestdagen waren, maar wel of zij in zulk een aantal bepaald waren, dat het geven van onderwijs daaronder moest lijden. Was het zoo, dan bestond er strijd met een hoofdbeginsel der wet, de verplichting der gemeente om voor voldoende lager onderwijs te zorgen.”

Mij schijnt deze bestrijding juister dan de argumentatie

¹⁾ De Rechtspraak en de Administrative Beslissingen op de Nederl. Staatswetten, besluiten enz. (Deel II pag. 189).

van het Koninklijk besluit; ik meen zelfs, dat op een school, waar Katholieke kinderen aanwezig zijn of de waarschijnlijkheid bestaat, dat zij er komen zullen bij voorkeur de feestdagen van hun kerkgenootschap als vacantedagen door den gemeenteraad moeten worden aangewezen, of althans in het leerplan de bepaling behoort te worden opgenomen, dat op die dagen slechts herhalingsonderwijs zal worden gegeven. Zoo ook met betrekking tot de Israëlieten.

Dit moge al niet, in tegenstelling met de uitspraak van het Koninklijk Besluit een *eisch* van het neutraal karakter genoemd kunnen worden, zeer zeker nog minder verplicht dit er toe om, wat gewoonte schijnt, de school te sluiten wél op sommige (de algemeen erkende) *christelijke* feestdagen en niet op de *Israëlitische*, wél op alle Protestantsche en niet op alle Roomsche-Katholieke feestdagen; de billijkheid eerder eischt dat in streken met een eenigszins gemengde bevolking het onderwijs, bestemd om door de kinderen van allen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid, gevolgd en genoten te kunnen worden, niet gegeven worde op dagen, waarop het den kinderen van een gedeelte dier bevolking om hunnen godsdienst niet mogelijk is van dat onderwijs gebruik te maken.

Dergelijke regeling schijnt ook in de praktijk zeer wel uitvoerbaar, zonder dat daarom de gemeente zal te kort doen aan de haar in art. 16 opgelegde verplichting om voor een voldoende onderwijs te zorgen. Zoo blijkt uit een missive van den Minister van Binnenlandsche Zaken in het jaar 1875, dat toen te Maastricht een Rijks Lagere School bestond, waarop veel Roomsche-Katholieke heilige dagen als vacantedagen waren aangenomen. De Minister verdedigde in dit schrijven deze regeling naar aanleiding van gerezen klachten, betreffende strijd, niet met art. 16, maar met het beginsel gehuldigd in bovengenoemd Koninklijk Besluit. Ook de weinige feestdagen der Israëlieten zullen, dunkt mij, op de al of niet voldoende-

heid van het onderwijs niet van invloed zijn; en wat den Sabbath van dezen betreft, door niet des Woensdags en Zaterdags alleen des morgens, maar des Woensdags den geheelen dag, gelijk op de vier overige schooldagen der week les te geven en den Zaterdag daarentegen vrij te laten kan men voorkomen, dat Israëlitische kinderen iedere week van een gedeelte van het onderwijs verstoken blijven. Bovendien men behoeft niet noodwendig, waar het aantal vacantedagen zodoende te groot wordt geoordeeld, de school te sluiten, herhalingsonderwijs voor de kinderen, die op de feestdagen van andere gezindheden wel ter school komen, kan zeer wel gegeven worden.

Evenmin als in het vorenaaangehaalde is ook overtuigend het betoog in het Koninklijk Besluit van 23 April 1861 Stbl. n°. 24, waarbij werd aangenomen, dat geestelijke broeders, in het gewaad hunner orde in eene openbare lagere school onderwijs gevende, niet geacht kunnen worden zich te onthouden (er staat niet: te *zullen* onthouden) van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Wel schijnt het de overweging te verdienen, of het niet strijdig is met het algemeen belang, dat geestelijke broeders in het gewaad hunner orde onderwijs geven aan een openbare school, vooral waar, gelijk hier blijkens den verderen inhoud van het Besluit klaarblijkelijk het geval was, een vroeger aan een klooster verbonden confessioneel Katholieke school eenvoudig, zonder verandering van personeel of lokalen, tot openbare neutrale school werd aangenomen, daar het toch niet ondenkbaar is, dat niet-katholieken niet dan met zekeren schroom hun kinderen aan dergelijke school zouden toevertrouwen; doch verzuim van den aan andersdenkenden verschuldigten eerbied acht ik hier niet aanwezig, krenkend voor een niet-Katholiek kan het niet zijn, indien zijne kinderen neutraal onderwijs

ontvangen van een Roomsche geestelijke, ook al is deze gekleed in het gewaad zijner orde.

* * *

Ik heb getracht, zoo duidelijk mij mogelijk was, mijne meening uiteen te zetten omtrent het begrip *neutraliteit*. Dat die meening algemeen gedeeld wordt, kan ik niet beweren; ik zal zelfs niet ontkennen, dat er ook — ik heb ze boven niet verzwegen — steunpunten te vinden zijn voor andere opvattingen. Onbeloond zoo zou b. v. niet de arbeid blijven van wie in de beraadslagingen over de schoolwetten van 1857 en 1878 of in de daaromtrent gewisselde memorie's citaten wilde zoeken, ten einde, daarmede gewapend, te kunnen volhouden, dat de neutrale school moet opleiden tot deugden en godsvrucht, al spreekt ook de wet bij vergissing alleen van deugden, of om aannemelijk te kunnen maken, dat de wet, die onderwijs in den godsdienst uitsluit, daarmede eigenlijk toch, gelijk de wet van 1806, alleen bedoelde uitsluiting van het (en dit is mede een voor verschillende opvattingen zeer geschikt begrip) het dogmatische gedeelte van den godsdienst.

Ik heb echter gemeend de woorden der wet te moeten lezen, gelijk zij geschreven staan; ik werd daartoe tevens geleid door verschillende uitspraken uit de beraadslagingen geput, daarin versterkt door de overweging, dat wat ik in de wet las er ook in behoorde te staan, niet omdat mij dit op zich zelf wenschelijk voorkwam, niet dus in iure constituendo, maar tengevolge van de *in de wet geschreven* bepaling, dat de school toegankelijk en bruikbaar moet zijn voor de kinderen van ieder.

Op zulk een school toch, het behoeft hier geen uitvoerige uiteenzetting meer, kan van een godsdienstig element geen sprake zijn, niet alleen ter wille der atheïsten, maar ook om het groote verschil in opvatting reeds omtrent het begrip „God” tusschen de verschillende bestaande kerkgenootschappen (men

denke b. v. aan de voorstelling der Roomsch-Katholieken en die der moderne Protestanten). Op zulke eene school kan ook niet sprake zijn van een afzonderlijke, juist met het oog op die school vastgestelde godsdienst, niet van een christendom boven geloofsverdeeldheid, gelijk zich dat scheen voortstellen de heer GROEN VAN PRINSTERER, die vroeg, welke de dogma's daarvan waren, als gold het een nieuwe hem nog onbekende godsdienst. Maar daar kan wel sprake zijn van een christendom boven geloofsverdeeldheid, zooals het de heer THORBECKE bedoelde „van de ethische geest des christendoms”, gelijk Mr. P. VAN BEMMELEN het noemt ¹⁾ „welke in onze samenleving woont, de zedelijke beschaving, welke onze maatschappij en ieder onzer actueel beheerscht”, daar kunnen wel den kinderen worden ingeprent de regelen der maatschappelijke ethiek, welke, hoezeer ook ontleend en voortgesproken uit den niet door ieder beleden christelijken godsdienst, toch zijn aangenomen en erkend, al zij het dan ook niet altijd opgevolgd, door de maatschappij in haar geheel. Dit niet godsdienstig maar ethisch element kan niet alleen, maar behoort ook op de school aanwezig te zijn, want zoodoende zal deze nevens bereiking van haar eigenlijk doel, kennis te doen doordringen in alle lagen der maatschappij, ook medewerken aan hetgeen zij zelve niet kan geven, aan de zedelijke vorming van hare leerlingen, een vorming steunende dan op orthodoxe, moderne, atheïstische of welke opvattingen ook.

De openbare school onderstelt -- het is genoegzaam duidelijk gemaakt -- dat haar leerling elders zijn zedelijke opleiding ontvangt; die bevordert zij. Doch wat, indien die opleiding niet door anderen gegeven wordt? Dan zal, het volgt, de school

¹⁾ „Het religieus karakter der openbare lagere school”, een opstel in de Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeentebestuur van Nederland. Deel XVI. pag. 245.

ook niet kunnen bevorderen, wat niet bestaat en het kind dat elders geen eigenlijke zedelijke opleiding, d. w. z. een opleiding tot deugd met den grondslag daarvoor, met den wortel, ontvangt, die ook niet krijgen op de openbare school. Doch wanneer dan dat kind, dat in zijn later leven natuurlijk altijd *handelen*, *opzettelijk* handelen moeten zal, zich dan, de eenvoudige zedlessen van den onderwijzer in den wind slaande, mocht laten leiden door motieven, die strijden met die van den oprecht geloovige en godsdienstige, of handelingen plegen mocht, die een ieder afkeurt, dan heete men dit niet een gevolg van het openbaar onderwijs, maar wijte dit aan het verzuim, aan de schuldige of uithoofde der omstandigheden noodzakelijke, schuldellooze nalatigheid van hen, wier taak het was daartegen te waken.

Wanneer toch een geneesheer een geneesmiddel tegen koorts aanwendt bij een geheel andere ongesteldheid en de patient daardoor niet geneest of zelfs nog zieker wordt, dan kan dit nadeelige gevolg van het aangewende middel den geneesheer wel te overwegen geven, of hij somwijlen ook zich in de ziekte heeft vergist, maar nimmer zal het hem het recht geven de quinine een krachteloos, eer nadeelig dan onschadelijk geneesmiddel te noemen. Zoo ook zal wie mocht meenen te hebben opgemerkt, dat bij velen, die hun opderwijs genoten hebben op de openbare school, de zedelijke opleiding is verwaarloosd, zich de vraag mogen stellen of de maatschappelijke toestanden overal of in sommige gedeelten des lands (men denke b. v. aan groote fabriekssteden, waar de ouders den geheelen dag afwezig zijn en het aantal godsdienstleeraren wellicht te gering is) niet noodzakelijk vereischen een school die ook voor de zedelijke opleiding zorgt; maar nimmer mag hij, die de neutrale school verkeerdelijk beschouwt als de geheele opvoedingsplaats voor zijn kinderen en aan haar toevertrouwt, wat zij niet op zich neemt of nemen mag, die school be-

schuldigen van wat een gevolg is niet van *haar* onderwijs maar van *zijn* verkeerd inzicht, van *zijn* verzuim of *zijn* verhindering.

Uit de opmerking, dat de openbare school geen eigenlijke zedelijke opleiding beoogt, dat zij noch wil inprenten een morale indépendante noch een zedeleer onderwijzen gegrond op een bijzondere schoolgodsdienst, doch dat zij alleen beschermt, onderhoudt en bevordert een zedelijke opleiding van anderen, volgt, dunkt mij — en hiermede meen ik mijn geschrift te kunnen besluiten zonder aan het einde daarvan het terrein des rechts te hebben verlaten en te zijn gekomen op het gebied der politiek — dat er tusschen de neutrale school en de confessionele uit hunnen aard *geen principieele strijd* bestaat. Het komt mij dan ook zeer begrijpelijk voor, dat Mr. VAN DER BRUGGHEN, die meende, dat de staatsschool moest zijn de gemengde, het neutraal onderwijs *verdedigde*, terwijl hij verklaarde voor zijn kinderen liever de confessioneel Protestantsche school te wenschen. Ook ik meen, dat de confessionele school, voor een iegelijk de zijne, staat boven de neutrale: die confessionele school ten minste, waar het maatschappelijk onderwijs niet wordt verwaarloosd.

STELLINGEN.

I.

Volgens het Romeinsch Recht was het recht van ususfructus niet voor overdracht vatbaar.

II.

De gemengde school moet uit haren aard beschouwd worden als aanvulling van het bijzonder onderwijs.

III.

Subsidiëring van bijzondere scholen kan niet worden geëischt op grond van rechtsgelijkheid.

IV.

De tegenwoordige wijze van verkiezen der Eerste Kamer maakt haar overtollig of schadelijk.

V.

De tegenwoordige gewoonte om bij verkiezingen voor le-

den der Staten-Generaal uitvoerige programma's te stellen, waarmede de kandidaten te voren hunne instemming moeten be-
tuigen, is, hoezeer begrijpelijk, in strijd met den geest der
Grondwet.

VI.

Een gemeentelijke inkomsten-belasting behoort niet altijd
progressief te zijn, ook al neemt men in beginsel de wensche-
lijkheid van progressie aan.

VII.

Een huwelijk tusschen Nederlanders, of tusschen een
Nederlander en een vreemdeling, aangegaan buitenslands is
geldig, ook al hebben de vereischte huwelijksafkondigingen
hier te lande niet plaats gehad.

VIII.

Ook wanneer de man curator is over zijne vrouw moet
er een toeziende curator benoemd worden.

IX.

De aanstelling van een bewindvoerder door den erflater,
ontneemt den erfgenaam niet het recht van beschikking over
de onder bewind gestelde goederen.

X.

De taak van den kantonrechter bij de beoordeeling eener
boedelscheiding is niet, om in het algemeen te zorgen voor een
scheiding overeenkomstig de wettelijke regelen en beginselen

wanneer partijen daarvan wenschen af te wijken, maar alleen om te waken voor de belangen der minderjarigen, opdat deze bij de boedelscheiding niet worden benadeeld.

XI.

Vreemde naamlooze vennootschappen kunnen in ons land optreden zonder Koninklijke Goedkeuring.

XII.

De kooper kan na de faillietverklaring van den verkooper de nog niet overgeschreven koopacte van onroerend goed niet meer laten overschrijven.

XIII.

De schuldeischer, die wegens een schuldvordering op den failliet een retentierecht heeft, behoeft het voorwerp niet aan den curator terug te geven dan tegen algeheele voldoening der schuld.

XIV.

Art. 447 Rv. geldt ook in geval van faillissement.

XV.

Indien de gedaagde in een proces tot echtscheiding de feiten, waarop de eisch is gegrond, voor den rechter bekend, kan deze niet ambtshalve getuigenbewijs bevelen.

XVI.

Door de voorwaardelijke invrijheidstelling alleen toepasselijk te maken voor hen, die tot een langdurige straf zijn veroordeeld, heeft ons strafwetboek haar beperkt tot die gevallen, waarin men er de minste vruchten van verwachten mag.

XVII.

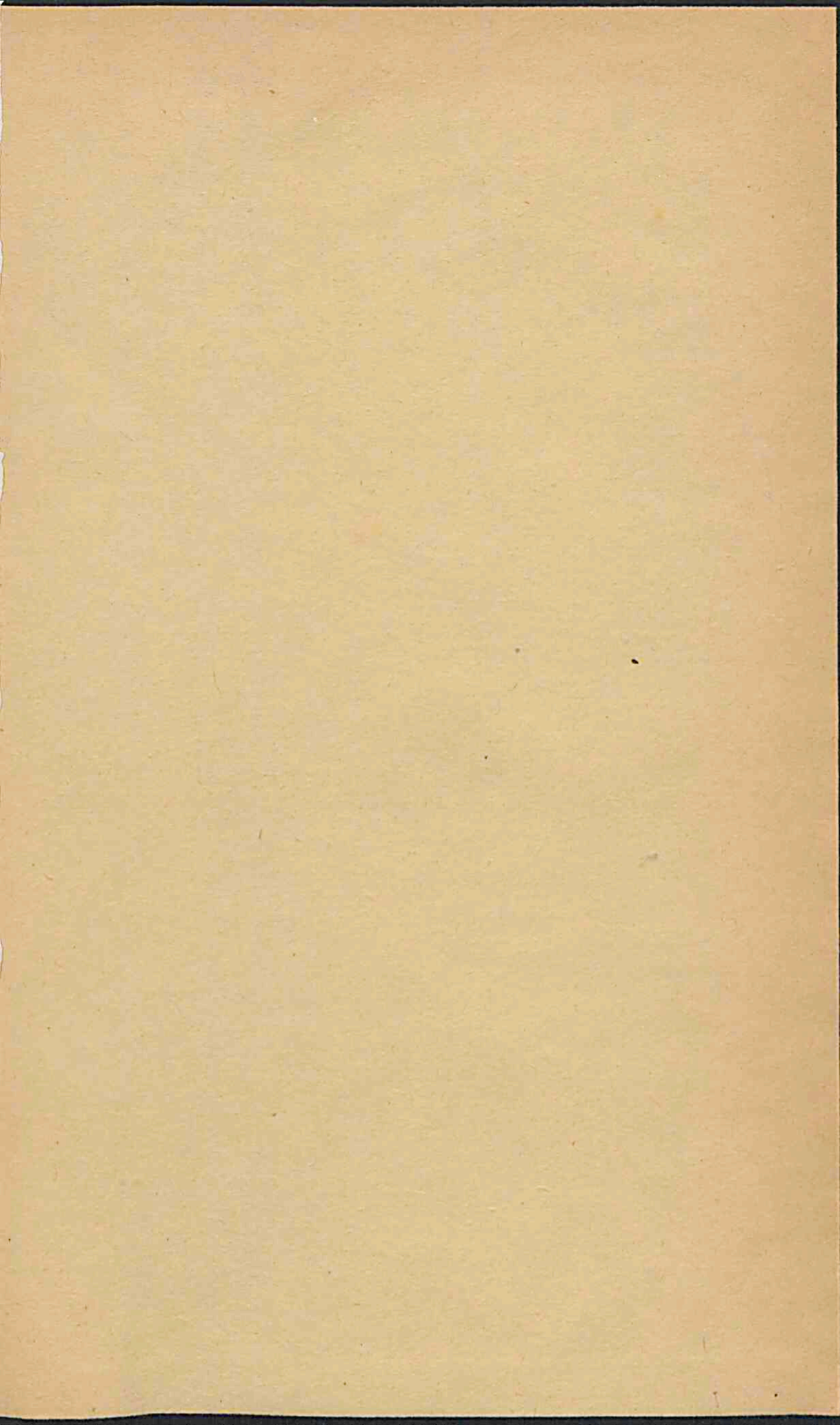
De gemeenteraad heeft niet de bevoegdheid een strafverordening te maken, waarbij bevolen wordt, dat de herbergen op zeker uur geregeld gesloten moeten zijn.

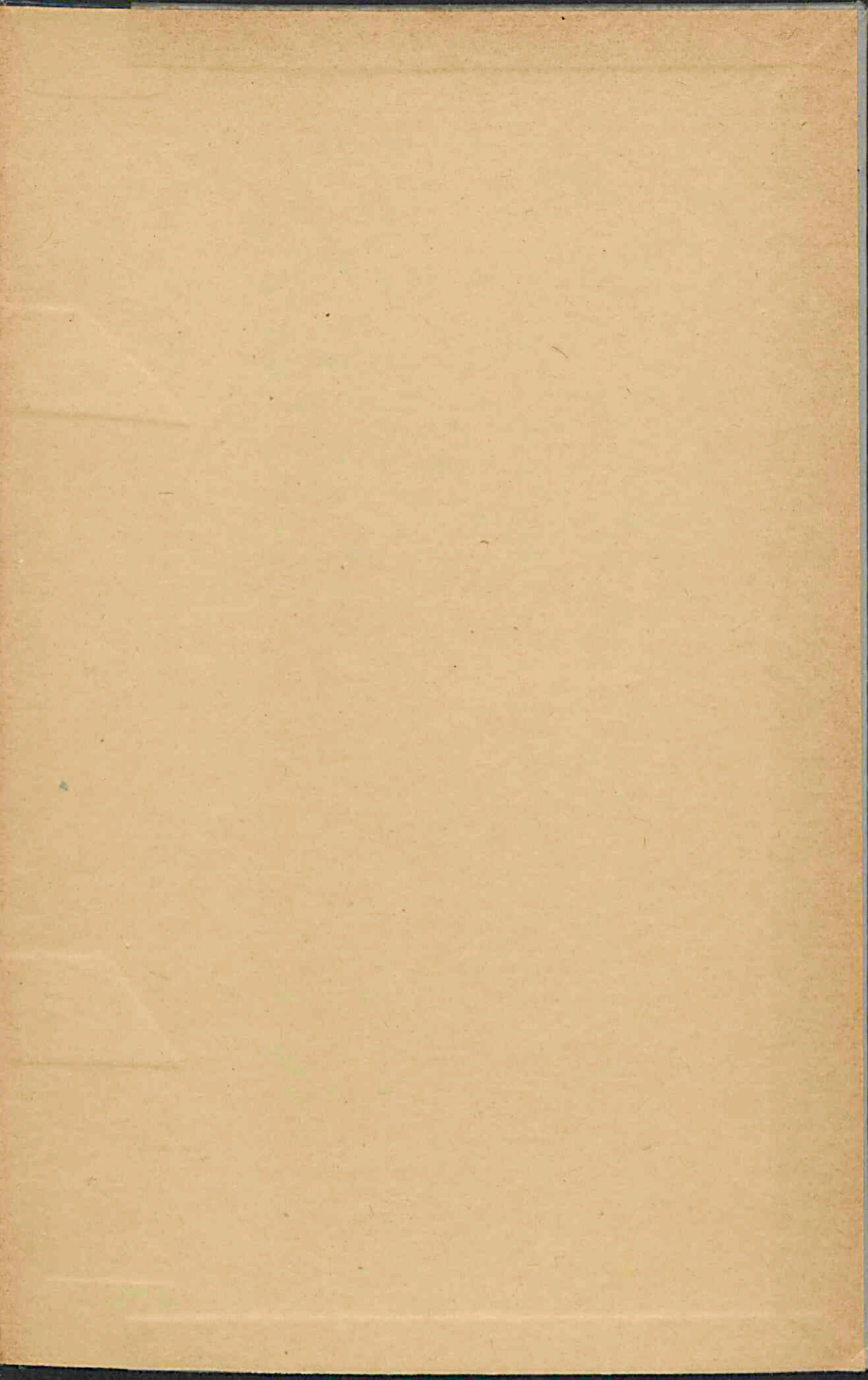
XVIII.

Ingeval een beschuldigde voor den rechter zijn misdrijf bekent, is de daarmede overeenstemmende verklaring van één enkelen getuige voldoende om wettelijk bewijs op te leveren.

XIX.

Op brieven aan de post toevertrouwd kan volgens onze tegenwoordige wetten geen beslag worden gelegd.

A.